

әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Философия және саясаттану факультеті

Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы

**«Әлеуметтік-педагогикалық іс-әрекеттегі қамқорлық,
қараушылық, патронаж» пәнінен
Дәрістердің қысқаша мазмұны**

ECTS- 5

КУРС -1

Құрастырған: п.ғ.к., Нургалиева Д.А.

МАМАНДЫҚТАР:

«7М01802 – Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану»

АЛМАТЫ -2023

Балалар үйінде тәрбиеленетін жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктері психология, педагогика саласында өзекті мәселелердің бірі. Сонымен қатар, жеткіншектің кезең дағдарысынан шығуына психологиялық, педагогикалық қолдау жасау жолдарын анықтау әлеуметтік педагогика ғылымындағы зерттелмеген мәселелердің бірі.

Тіпті жеткіншек кезеңнің жас аралағы да бірімәнді анықталмаған. В. Дальдың түсіндірме сөздігінде «жеткіншек» – 14-15 жас шамасындағы «өсіп келе жатқан бала» деп түсіндіріледі. Д.В. Эльконин жеткіншек кезең деп 10-12 жас, Ж. Пиаже 12-15 жас, ал Баралии 11-15 жас аралықтарын көрсеткен .

Қазіргі психологияда, көбінесе жеткіншектік кезең – 11-12 жастан 14-15 жасқа дейінгі, балалық шақтан ересек өмірге өтпелі жас аралығы алынады. Бұл жас аралығы психикалық әрекеттің басты сипаттарының сапалық өзгерістерімен, жыныстық жетілуге байланысты функционалды қозғалыстармен, ер балалар мен қыздардың дамуындағы мәнді айырмашылықтардың айқындалуымен, психикалық және физикалық дамудағы акселерация-ретрадация құбылыстарының көріну ықтималдылығымен сипатталады. Жеткіншектердің физикалық дамуы олардың мінез-құлық, жүріс-тұрысы мен психологиялық ерекшеліктеріне ықпал етеді. Бұл жас аралығы жаңа қажеттіліктер мен қызығушылықтардың қарқынды өзгеру кезеңі. Осының барлығын ескере келе, зерттеушілер жеткіншектердің тұлғалық дамуындағы өзгерістердің салдарынан олармен үздіксіз қарым-қатынаста болатын жақын ересектерінің басынан өткерер қиын-қыстау уақытын бірге қарастырып, бұл шақты өтпелі, дағдарыс кезеңі деп балама атайды.

Сондықтан, жеткіншектік шақ психология саласында аса күрделі жас кезеңі ретінде сипатталады. Бір қарағанда, жеткіншектердің әлеуметтік жағдайы өзгеріссіз: жеткіншек өз отбасында өмір сүреді, үйреншікті мектебіне барады, бұрыннан таныс қатарластары ортасында, яғни өмір сүру ортасында осыған дейінгі жас аралығынан ешбір айырмашылығы жоқ. Алайда, жеткіншектердің психикалық дамуы олардың ересектер өміріне аяқ басу құлшынысына байланысты және өзіндік танымының, «Мен-тұжырымының», өзіндік әрекеттерін талдаудағы сыни көзқарастың артуындағы, әлеуметтік бірдейлігінің қалыптасуындағы, құндылықтар жүйесін қайта бағалауындағы, жаңа әлеуметтік ұстанымдарды игеруіндегі, жетекші қажеттіліктер иерархиясындағы қозғалыстарының елеулі өзгерістерімен сипатталады. Ал қолайсыз отбасылық жағдайларда қарсылық, қақтығыс көріністері, мінез акцентуациялары, түрліше өзін кемсіте бағалауының дамуы мүмкін. Мінез-құлық, жүріс-тұрысында әлеуметтік бейімделу тәсілдерінің толық жетілмеуіне, өзінің тұлғалық орынын табуына оңтайлы жағдайлардың болмауына қарай жеткіншектерде дивантты мінез-құлық, жүріс-тұрыстың дамуы ықтималдылығы да бар. Қатарластарымен қарым-қатынасы, топта жоғары статусты иеленуге деген ұмтылысы жеткіншектердің жетекші іс-әрекетіне айналады.

Жеткіншектік кезеңді қарастырған зерттеушілердің қай-қайсының еңбектерін алып қарасақ та, бұл шақ қоғамдық әрекет-қылықтардың өзгерісімен ерекшеленеді. Ал қоғамдық әрекет қарым-қатынас негізінде түсіндіріледі. Ендеше, А.А. Бодалевтің: «Тұлға адамдармен қарым-қатынас барысында қалыптасады. Өмірінің бастапқы кезеңінде адамның өзінің қоршағандарын таңдау мүмкіндігі болмаса, кемелденген шақта ол өзінің айналасындағы, қатынасатын адамдарының саны мен құрамын реттейді...», - деген пікірін негізге аламыз.

Жеткіншектік кезең жас кезеңдері ішіндегі ең күрделісі. Сонымен қатар жеткіншектік кезең баланың адамдарға, қоғамға, өзіне қатынасын адамгершіліктің негізін қалыптастыратындықтан жауапкершілікті қажет ететін шақ. Осы жаста мінездің, тұлғааралық мінез-құлықтың негізгі түрлері тұрақталады. Жеткіншектік кезеңнің басында балада ересектерге ұқсас болуға құштарлығы көрініс береді. Осы кезде балалар өздерін ересек санап, ересектерге еліктеп өздеріне ересек адамға сияқты қарауды талап етеді. Бірақ олар ересектерге қойылатын талаптарды орындай алмайды. Жеткіншектердің жылдам өсуіне

өмір жағдайы да әсер етеді. «Ересек сияқты болу» деген мақсатқа жетудің ең жеңіл әдісі бақылаудағы мінез-құлықтың сыртқы түріне еліктеу болып табылады.

Жеткіншектер 12-13 жастан бастап (қыз балалар ұл балаларға қарағанда ертерек) өздерінің айналасындағы ересек адамдардың мінез-құлқын қайталауға тырысады. Бұған киім киісі, шаш қойысы, сәндік бұйымдары, мінез-құлық мәнері, құштарлығы т.б жатады. Ал ұл балаларға көбінесе еліктейтін адамдары болып, өзін «нағыз еркек сияқты» ұстайтын, ерік-жігері күшті, төзімділігі жоғары, батыл, көзге түскен адамдар болып табылады. Бұл кезеңде баланың өзіндік санасы қалыптасып, даму үрдісі жалғасады. 7-8 сыныптарда жеткіншектер жүйелі түрде өзіндік тәрбиемен айналыса бастайды. Бұл әсіресе ұл балаларға тән. Жеткіншектер хикаяларды, романтикалық киноларды және сәйкесінше, әдебиеттерді жақсы көреді. Өйткені осы әдебиеттерде олар еліктейтін нағыз еркектерге тән қасиеттерді бойына жинаған батырлар кездеседі. Осы кездегі жеткіншектердің тағы да бір даму түрі – спорт болып табылады. Оған бар қызығушылығымен айналысып қауіп-қатерге қарамай көп күш жұмсайды.

Жан Жак Руссо алғашқылардың бірі болып жеткіншектердің әлеуметтік құбылысына қызығушылық танытты. Жеткіншектік кезең өзіндік сана-сезімі пайда болған екінші туу кезеңі деп есептеді. Ал Холл жеткіншектік кезеңді бала психологиясының дамуының «атасы» деп айтады. Адам өзіндік сана дағдарысын жеңсе, жеке адам болып қалыптасады деген қорытынды Холл тұжырымдамаларының жетістігі болып саналады. Л.С. Выготский жеткіншектік кезеңді дағдарыспен ғана түсіндіріп қоймай, негативті жағдайлармен сипаттайды. Өтпелі кезең – «дағдарыс кезеңі» деген түсінік жеткіншек жастағылардың психологиялық ерекшеліктерінің тұжырымдық негізі болып, осы кезеңнің қиындықтарын анықтайды.

К. Левин жеткіншек кезеңдегі балаларды «маргиналды жеке адам» деп сипаттаған. Олардың эмоционалды, тұрақсыздық, сезімталдық, агрессивтілік, ашушандылық, қоршаған ортамен қақтығыста болу қырларын атап көрсетті. Мұндай мінез қырлары ұлдарда 14-16 жаста, қыздарда 11-13 жаста көрінеді.

Бюллер 1967 жылы жеткіншектердің қарым-қатынасын зерттей бастаған, ал Салинбех өз теориясында жеткіншектердің интеллектуалдылығын зерттеген. Психологиялық қағидаларда жеткіншектік кезеңдегі балалардың өте терең де маңызды өзгерістерге ұшырауы қарастырылады. Осы өзгерістер төңірегінде жеткіншектердің әлеуметтік бейімделуі мен жас шекарасын құру талданады.

Жеткіншектердің психологиялық даму кезеңі баланың өзіне ғана емес, олармен қарым-қатынасқа түсетін адамдарға да қиын кезең екендігі жоғарыда аталған. Оның себебі:

1. жеткіншектердің психологиялық дамуында әлеуметтік факторлардың жетекші рөлді иеленуі;

2. олардың психикалық өзгерістерінің ересектермен қарым-қатынасына, оқу мотивацияларының бағытына, жыныстық жетілуіне байланысты сөйлеу ерекшеліктерімен сипатталуы;

3. жеткіншектердің өзіндік сана-сезімі, өзін-өзі бағалауының артуы;

4. жеткіншек жастағы жаңа құрылымдардың пайда болуы: өзін-өзі тәрбиелеуге ұмтылуы; адамгершілік қасиеттерді игеруге бейімделуі; сезім және қызығушылығының өрістеуі; өзін-өзі бағалай білуі; ересектерге ұмтылуға тырысуы.

Сонымен, жеткіншектік кезең дегеніміз балалық шақтан ересек кезеңге өту кезеңі. Жеткіншектік кезеңді кейбір психологтер қиын жас деп сипаттайды. Қиын деп аталуы, ересектер тарапынан қойылатын талаптардың орындалмауы болып табылады.

Бұл кезеңде бала психикасында айтарлықтай өзгерістер жүреді. Жеткіншектердің оқу үрдісіне деген қызығушылықтары әлсірейді. Жаңа білімдерді, қоршаған әлем туралы жаңа пікірлерді меңгеру балада бұрын қалыптасқан тұрмыстық ұғымдарды қайта қарастырады. Ал мектептегі оқу теориялық ойлаудың дамуына ықпал етеді. Барлық танымдық сфераның, теориялық ойлаудың дамуына байланысты қайта қарау – кіші мектеп жасында олардың ақыл-ойының дамуының негізгі мазмұнын құрайды. Теориялық ойлаудың дамуы кіші мектеп

жасының аяғында рефлексияның дамуына әкеледі. Сонымен қатар, осы кезеңнің аяғында оқушыларда ерік-жігері, өзін-өзі реттеу қабілеттерінің дамуымен ерекшеленеді.

Л.С. Выготский жеткіншектік кезеңді жаңа құрылым ретінде сипаттап, рефлексияның дамуын және оның негізінде өзімен санасуды талап етулерін, өзін тұлға ретінде тану қабілетін көрсеткен. Сонымен қатар, жеткіншектер айналасындағы адамдарды бағалауының өзгерісі сияқты, өзіндік бағасына да бағдарлана бастайды. Өзіндік бағасының дамуы жеткіншектердің өзектенуі мен өзін-өзі айқындауға ұмтылысын тудырады.

Л.И. Божович өтпелі кезеңнің басты жаңа құрылымы ретінде мотивациялық саладағы өзгерістерін көрсетті. Оның пікірінше, жоғары сынып оқушыларының өміріндегі аффективті ортасы – өз болашағын айқындау және өмірлік бағдарлама құру болып табылады.

Біздің келесі мақсатымыз – балалар үйінде тәрбиеленетін жеткіншектердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау болып табылады.

Сонымен, балалар үйлерінде тәрбиеленуші жеткіншектердің психологиялық ахуалының олардың қарым-қатынасына қатысы жайлы біздің алғашқы болжамымыз орынды сияқты.

В.С. Мухина мектеп-интернаттарда тәрбиеленетін жеткіншектерде отбасында тәрбиеленетін балаларда кездеспейтін бірқатар мәселелердің болатынын айтады. Оның пікірінше, ол:

1) қатарластары тобына бейімделу қажеттігі, ал бұл балалардың эмоциональды ширығуын, мазасыздығын, агрессиясын тудырады;

2) жеткіліксіз жағымды эмоция, махаббат, қалыпты адами қарым-қатынастың деформацияланған компенсациясы;

3) өзіндік сананың қалыптасуы үшін аса қажет болатын жекелену мүмкіндігінің болмауы;

4) үнемділік және жауапкершілік болмайтын асырандылық позициясының қалыптасуы;

5) «Біз» сезімінің пайда болуы, адамдарды «бөтендер» және «өзіміздікі» деп бөлуі топтық өзіншілдік тудырады, бұдан олар бөтендерге алғашында селқостық, кейіннен агрессивтілік танытады, өз мақсаттарына жету тәсілі ретінде пайдаланады.

В.С. Мухина, сонымен қатар, интернат типті жағдайда тәрбиеленетін жеткіншектердің қарым-қатынас жасай алмайтындығын атайды. Олардың қатынастары үстүрт, неврозды және асығыс, бұл балалардың өзіне назар аударылуын талап етуі агрессияға не енжар жатсынуға алмасатынын атайды. Өзін жақсы көргенді, өзіне көңіл бөлінуді қалайтынын, бірақ осы қажеттілігіне сәйкес өз қылықтарын реттей алмайтынын, қарым-қатынасқа түсу тәжірибесінің дұрыс қалыптаспауы баланың өзгелер алдында негативті позицияға ие болуына әкелетінін дәйектеген.

Жеткіншектер екі жазықтықта, яғни ересектермен және өз қатарластарымен қарым-қатынас жазықтығында өмір сүреді. Өз қатарластарымен қарым-қатынас әлемі бір ұрпақтан екіншісіне дәстүр болып жалғасатын, мінез-құлық, жүріс-тұрыс нормалары, құндылықтарының жиынтығы, құрылымы. Жүргізілген эксперименттер нәтижесіне сүйенсек, балалар мінез-құлық, жүріс-тұрыс, қарым-қатынас түрлерін ересектерден емес, көбінесе өз қатарластарынан тез үйренеді. Әсіресе, сыни жағдайларда қатарластарының әсері өте күшті болады.

Я.Л. Коломинский жетім балалардың өзіне серіктес таңдауына қатысты былай деп жазады: «көбінесе мектеп-интернатының оқушылары белгілі бір сыныптасын таңдағысы келмеуінде оның ұқыпсыздығын, салақтығын, эстетикалық емес машықтарының болуын негізге алады. Себебі, балалардың мектеп-интернаты жағдайындағы бірлескен өмір әрекеттерінде аталған қасиеттер жағымсыз болып есептеледі». Алайда жеткіншектер ортасында сенімділік, бірлік, шыншылдық жоғары бағаланып, сатқындық, сөзіне тұрмаушылық, эгоизм, сараңдық қабылданбайтындығы В.С. Мухина, И.С. Кон, И.В. Дубровина т.б. еңбектерінде сипатталған. Олай болса, балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің қатарластарымен қарым-қатынасы тұлғалық даму аясында әлеуметтік ережелерге негізделеді.

Й. Кох отбасында тәрбиеленуші балалардың 90 пайызы қалыпты дамуға қол жеткізсе, балалар үйінде тәрбиеленушілердің 12 пайызынан ғана қалыпты дамуды байқауға болатындығын анықтаған. Олардың арасындағы айырмашылық тілінің және әлеуметтік қатынастарының қалыптасуынан байқалады, себебі «үйдегі балалар сергек кезеңінің басым бөлігінде жақын адамдарымен қатынасады, ойнайды, ал жетімдер үшін бұл қолжетерлік емес». Жеткіншектер ересектердің талаптарына, ережелеріне қарсылық білдіріп, өзбеттілікке ұмтылғанымен, ересектердің қолдауын қажетсінеді, жақын ересектерінің дос ретінде қабылдануын қажетсінеді. Ал балалар үйі жағдайындағы жеткіншектер үшін жақын ересектері тәрбиешілері, әдіскерлер, мекеме әкімшілігі, мұғалімдер және осы аталған адамдарға олардың қарсылығы бағытталады. Алайда олардың ауыспалылығы сенімді достық қатынастың орнығуына кедергі келтіреді, сәйкесінше, балалар үйіндегі жеткіншектердің қалыпты психологиялық, әлеуметтік дамуы бұрмаланады.

Кез-келген адамның балалар үйіне келгенде бірінші байқайтыны – тәрбиеленушілердің әлеуметтік сапалары, қарым-қатынасқа түсу тәсілдері жалпы мектеп оқушыларына, ата-анасынан уақытша ажыраған, жазғы демалыстағы балаларға қарағанда бір басқа болатындығы.

И.В. Дубровина, А.Г. Рузская, Н.Н. Толстых, А.М. Прихожан сынды ғалымдардың зерттеулері отбасынан тыс тәрбие алушы балалардың дамуы ерекше жолмен жүретіндігін көрсетті. Оларда мінез, тұлға, мінез-құлық жүріс-тұрыстың ерекше қырлары қалыптасатынын дәйектеді. Аталған балалар ортасының ересектермен, қатарластарымен қатынасу ерекшеліктері, қарым-қатынасқа түсу аясының шектілігі, әлеуметтік тәжірибесінің таяздығы балалар үйі түлегінің әлеуметтік ортаға бейімделуінде бірқатар қиындықтар тудыратынын тұжырымдайды.

А.М. Прихожан және Н.Н. Толстых Д. Стоттың «Бақылау картасының» бейімделген нұсқасын қолдана отырып, балалардың бейімдену-бейімсіздену деңгейінің ерекшелігін анықтайды және балалар үйі тәрбиеленушілерінің қарым-қатынасының бұзылуына қатысты бірқатар сұрақтарға жауап береді. Олардың зерттеу жұмысының нәтижесі жалпы мектеп оқушыларына таңдаулы жағдайдарда ғана бейімсіздік диагнозын қою мүмкін боларын анықталған. Ал интернат тәрбиеленушілерінде, біріншіден, барлық балалардың картасы ұқсас болған, оларда бейімсіздену мінез-құлық жүріс-тұрыс түрлері көптеп байқалған. Екіншіден, балалардың басым бөлігі үшін ортақ екі көрсеткіш анықталған, ол «Ересектерге қатысты мазасыздық» және «Ересектерге бағытталған қарсылық».

Біріншісі, ересектердің балаға деген қызығушылығының, қабылдауының, жақсы көру сезімінің болуы-болмауына деген жетім баланың сенімсіздігін, мазасыздануын бейнелейді және бұл өз міндеттерін толық орындауы, мұғалімге сәлем беруге деген шектен тыс тілек, аса сөзшендік, мұғалімге деген симпатиясын байқату, мұғалімді өзіне қарату тәсілдерін үнемі іздестіруінен көрінетінін сипаттайды.

Екінші көрсеткіш тек қарсылықтың ғана емес агрессивтілік, әлеуметтік жат мінез-құлық жүріс-тұрыстың бастауы бола отырып, баланың ересектерді қабылдауының түрліше формаларын айқындайды. Оны мұғалімдермен амандасуға бірде ұмтылу, бірде қашқалақтауы, сәлемдесуге жауап ретінде зіл, сенімсіздік байқатуы, өзгермелі мінез-құлық жүріс-тұрысы, кейде жұмысты қаса-қана жаман орындауы, кемшіліктерін атауда қорғануының жағымсыздығы, үнемі өзін әділетсіз жазаландым деп есептеуі деп көрсеткен.

Жетім-жеткіншектердің қарым-қатынасы олардың әлеуметтік ортадағы белсенділігінен, әлеуметтік бейімделу деңгейінен көрінетінін А. Кристов, Р. Росс, Е. Альмаяр, Д. Арнольд, Ц. Купер, И. Робертсон анықтаған. Олардың пікірінше, адамдармен қарым-қатынасқа түсе білу, қарым-қатынаста өз-өзін ұстай алу адамның қоғамдағы орнын, психологиялық бейімделудің әлеуметтік жақтарын көрсетеді.

Отбасында тәрбиеленуші қатарластарына қарағанда балалар үйіндегі жеткіншектерде айрықша ызалану жоғары деңгейде болады. Отбасылық жағдаймен салыстырғанда балалардың шаршауы да жылдам, сол сияқты балалар үйіне келген, кез-келген жастағы бала,

жаңа микроәлеуметтік ортаға үйренуінде қиыншылықтарға кезігеді және бала жасы неғұрлым артқан сайын бейімделуіндегі кедергілері арта түседі.

Балалар мен жеткіншектердің ағзасы жаңа іс-әрекет пен оның ұйымдастырылу жағдайына (әлеуметтік бейімделу), егер жұмыс жүктемесі мен демалу сәттері белсенді, жүйелі, бірізді, қатаң ретпен алмасып, өткен күн тәртібінің элементтері тәрбие мен білім берудің жаңа белесінде неғұрлым кеңінен кезігетін болса, жеңіл, ауыртпашылықсыз бейімделеді.

Тұлғаның бейімделу үрдісі, тәрбие үрдісі сияқты, қайталанбас және даралық психолого-педагогикалық ерекшеліктерге қатысты болады. Кейбір жеткіншектер жаңа ортамен қатынаста әлдеқайда жиі қатынасқан ересек адамға қатысты болса деген жетекші үйірлік байқалады. Жаңа ортаға бейімделу кезеңінде балалар тұрақтылық пен қауіпсіздік сезімдерінен айрылады, бұл невротикалық ауытқуларға әкеліп соғады.

Жетім және ата-ана қамқорлығынсыз қалған балалар тәрбиесі адамзат қоғамының барлық кезеңінде де өзекті мәселе болған.

Ағылшын зерттеушісі Л.Ярроу балалар үйінде тәрбиеленушілердің даму жағдайының 4 түрін анықтайды (сурет 1).

1. *Аналық депривация* – баланың биологиялық жағынан анасымен байланыстың жоқтығы;

2. *Сенсорлық депривация* – балада әсерлердің әр түрлілігі және қабылдау айқындығының кенеттен төмендеуі;

3. *Әлеуметтік депривация* – баланың бойындағы басқа адамдармен қарым-қатынастың азаюы;

4. *Эмоциялық депривация*-қоршаған ортамен қарым-қатынаста эмоция-ның әлсіз көрінуі.

Әсіресе осындай депривацияның жетіспеушілігінен отбасында тәрбиеленуші балаларға қарағанда балалар үйінде тәрбиеленген жетім балалар жалғыздықты қатты сезінеді. Жетім бала барлық уақытын жалғыздықта өткізеді, тіпті кейде басқалардан бөлектеніп тамақ ішеді, аянышты әуенді тыңдау арқылы ойға шомып, қиялға беріледі. Ішкі жан дүниесінің мазасыздығына күйзеліп, олардың орнын бір нәрсемен толтырғысы келеді. Осыған байланысты олардың қарым-қатынасқа қажеттілігі ұлғаяды. Өздерінің көңіл-күйлерін, бос уақыттарын «еш нәрсесі жоқтық, оқшаулану, зерігу», – деп жазады. Олар назардан тыс қалған кезде, өз күштеріне сенімсіздігін сезінген уақытта өздерін жалғызбын деп есептейді, ешкімге сенбей қоршаған ортадан жақсы нәрсе күтпейді және де олардың достық қатынастарын тәртіпке келтіру қиын, себебі жабырқаңқылық сезімдерді, үрейлерді байқауға бейім келеді.

Мұндай ұзаққа созылған жағымсыз эмоциялық күй, жалғыздық олардың жүйкелік, психикалық бұзылуларға, органикалық ауруларға (гипертония, ас-қазан жарасы т.б.) әкеледі. Тұлғалық бұзылулар ең алдымен жасөспірімдерде ауру синдромдарын және қорқыныштарын тудырады, әлеуметтік жетімдіктің салдарының өзі олардың ерте психикалық жарақат алуына әкеп соқтырады.

Жетім балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері

Балалар үйінде тәрбиеленушілер дамуының негізгі түрлері

Аналық депривация

Туған анасымен
байланыстың жоқтығы

Жеке адамның тұйық, сезімсіз дамуы ата-анаға немесе ата-ана роліндегі адамға бауыр басыын қалыптастырудағы сәтсіздіктерден пайда болады

Сенсорлық депривация

Қабылдау айқындығының
төмендеуі.

Қоршаған ортада заттық ортаның болмауы және сезім мүшелерінің қоздырғыштардың жетіспеуінен пайда болады

Әлеуметтік депривация

Басқа адамдармен қарым-қатынастың азаюы.

Балалар үйінде бала психологы мен әлеуметтік педагог қызметінің дұрыс атқарылмауынан пайда болады

Эмоциялық депривация

Қоршаған ортамен қарым-қатынастағы әлсіздік.

Тұлға дамуында пайда болатын барлық қажеттіліктердің қанағаттандырылмауынан пайда болады

Сурет 1– Жетім балалардың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері схемасы

жағдайда қоршаған ортаға деген негізгі сезім қалыптаспайды.

Сонымен *депривация* – психология мен медицинада кең қолданылатын термин. Бұл термин ағылшынның «deprivation» сөзінен шыққан, қазақша мағынасы: өмірлік қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігінің шектелуі немесе жойылуы.

Бала толыққанды дамуы үшін ең алдымен махаббатқа деген қажеттілігі қанағаттандырылуы қажет. Кейбіреулер оны туылғаннан бастап пайда болатын қажеттілік десе, енді басқалары өмір сүру барысында қалыптасатын қажеттілік деп есептейді. Осы қажеттіліктің қанағаттандырылмауы тұлға дамуының бұзылысына және эмоциялық депривацияның пайда болуына әкеп соғады. Депривацияның осы түрінің айқын көрінісі балалар үйінде тәрбиеленетін балаларда ерекше байқалады. Депривацияның келесі түрі – *сенсорлық депривация* – заттық ортаның болмауы және сезім мүшелерінің қоздырғыштарының жетіспеуі. Депривацияның бұл түрін де балалар үйінде тәрбиеленетіндерде жиі кездестіреміз.

Сонымен, зерттеу нәтижелері біріншіден, балалар үйіндегі жеткіншектердің психологиялық ерекшелігі олардың қарым-қатынасындағы қиындықтар барлық жас кезеңдерінде кезігетіндігін; екіншіден, эмоциялық ерекшелігі балалар үйіне келуінде күрделі көріністерге ие болатынын; үшіншіден, балалар үйіне сәбилер үйінен келген балалар отбасынан келген балаларға қарағанда қатынасқа жеңіл түсетінін дәлелдейді.

Жеткіншектік – бала үшін қиын кезең. Жетім балалардың қатарластарымен коммуникативті дағдыларының төмен деңгейіне, эмоциялық әрекеттерінің тұрақсыздығына, мінез-құлық, жүріс-тұрысының жағдаяттылығына, мәселе шешімін таба алмауына негізделеді.

Балалар үйінде тәрбиеленуші жетім жеткіншектердің психоэмоциялық күйлерін реттеуге, әлеуметтік қатынас дағдыларын дамытуға орайластырылған психологиялық, педагогикалық жағдайлар жасалуы тиіс.

Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектер тәрбиешілер тарапынан жағымды, демеуші көзқарас күтеді. Екіншіден, жеткіншектер тәрбиешілерге сенімсіздік танытады, негативті көзқарасын жасырмайды. Бұл жетім-жеткіншектер мен педагогтер арасындағы қарым-қатынасты күрделендіре түседі. Балалар үйіндегі жеткіншектердің жалғыз сене алатын, көмек сұрайтыны – қатарластары. Жеткіншектердің тек біраз бөлігі ересектермен және қатарластарымен қарым-қатынасының қиындығын түсініп, оны өзгертуге тырысады, қарым-қатынастың жағымды қырларын іздестіреді.

Жеткіншектік шақ – жетімдердің балалар үйінде тәрбиеленуінің соңғы кезеңі. Келешекте олар өзбетті өмірге аяқ басады, ал тәрбиеленушілердің басым бөлігі үйреншікті қамқорлықтан қол үзуге даяр болмайды. Сондықтан өз отбасында тәрбиеленетін қатарластарымен салыстырғанда ерте болса да, 14-15 жасар балалар үйі түлегінің әлеуметтік сапаларын дамыту басты мақсат болып табылады.

Әлеуметтік педагогтың балалар үйінде тәрбиеленетін жеткіншектермен жүргізілетін әлеуметтік-педагогикалық қолдау технологиялары

Қазақстанның білім беру жүйесін модернизациялауға арналған тұжырымдамаларда өскелең ұрпақтың әлеуметтенуіне ықпал ететін пәндердің рөлін арттыруға мән берілген. Қазіргі кезеңдегі қоғамның даму жағдайы бала тұлғасының әлеуметтенуіне ерекше талаптар қояды. А.В.Мудриктің тұжырымдауы бойынша, әлеуметтену балалардың көптеген жағдайлар мен байланысының стихиялық немесе бағдарлы қарым-қатынастарына тәуелді. Біздің

ойымызша әлеуметтендірудің бірнеше түрі болады, мысалға әртүрлі қозғалыстар соның ішінде балалар арасындағы қозғалысының орны ерекше. Балалар қозғалысы деп отырғанымыз, балалардың іс-әрекеттерінің ерекше ұйымдастырылған, әлеуметтік тұрғыдан тәуелді, қоғамдық және тұлғалық маңызға ие, баланың өзін-өзі анықтауға, ұсынуға бағытталған әлеуметтік-педагогикалық құбылыс.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру мекемелерінде балаларды күтудің, қадағалаудың, бағудың, тәрбиелеудің, оқыту мен дамытудың ортақ міндеттері бар. Балалар үйі балаға отбасын қандай да бір мөлшерде алмастыруды көздейтін мемлекеттік әлеуметтік құрылым болып табылады. Отбасын алмастыратын әлеуметтік құрылым ретіндегі балалар үйі орындауы тиіс қызметтерді анықтау үшін отбасы орындайтын қызметтерді қарастырайық.

Социолог *А.Г. Харчев* отбасының мынадай әлеуметтік қызметтерін бөліп көрсетеді:

- *қалпына келтірушілік* – жеке тұлғалық тұрғыда балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру, биологиялық қалпына келтіру;
- *тәрбиелік* – жас ұрпақты тәрбиелеп, әлеуметтендіру;
- *шаруашылық-тұрмыстық* – қоғам мүшелерінің тән саулығын қолдау, отбасындағы балалар мен қартаң мүшелерді күту;
- *экономикалық-кәмелет жасына толмағандар мен отбасының еңбекке қабілетсіз мүшелеріне қаржылық қолдау жасау*;
- *бастапқы әлеуметтік бақылау* – өмірлік қызметтің әр түрлі салаларында отбасы мүшелерінің мінез-құлықтарын моральдық жағынан реттеу, сондай-ақ жұбайлардың, ата-аналар мен балалардың арасындағы қатынастағы жауапкершіліктер мен міндеттемелерді реттеу;
- *рухани қарым-қатынас* – отбасы мүшелері жеке тұлғаларының дамуы, рухани жағынан өзара байытылу;
- *әлеуметтік-мәртебелік* – отбасы мүшелеріне белгілі бір әлеуметтік мәртебе беру; қоғамның әлеуметтік құрылымын қабылдау;
- *бос уақыттық* – бос уақытты ұтымды ұйымдастыру, қызығушылықтардың өзара байытылуы;
- *эмоциялық-психологиялық қорғанысқа, эмоциялық қолдауға ие болу*.

Егер отбасының бұл функцияларын балалар үйіне түсіретін болсақ, онда балалар үйі баланың әлеуметтік өмірге араласуының аса маңызды функциясын орындауы тиіс. Бұл функцияның басымдығына балалар үйінде тәрбиеленетін жетім балаларда аса маңызды әлеуметтік құрылым – отбасының ықпалы жоқтығы жағдай жасайды.

Тәрбиеленушілер үшін балалар үйі уақытша болатын жер, оқу аяқталған соң балалар өздігінен өмір сүру үшін ашық әлеуметтік ортаға шығарылады. Балалар үйінің тәрбиеленушілерді бұл дербес өмірге қаншалықты дайындағаны олардың одан кейінгі өмір жолдарының ойдағыдай болуына жағдай жасайды.

Мұндай балалардың қоғамға әлеуметтенуіне келер болсақ, алдымен бұл ұғымның туындауына тоқталу қажет. “Әлеуметтендіру” ұғымы алғашқы рет өткен ғасырдың орта шенінде американдық психология мектебі өкілдерінің еңбектерінде қолданыла бастады. Сондықтан да болар бұл ұғымды ғылымға ендірушілердің алдыңғы санатында американдық психолог ғалымдар А.Бондураның, Д.Доллэрдтің, Дж.Кольманның А.Парктің, В.Уолтерстің және басқалардың аттары атала бастады.

Әр адам, әсіресе балалық шағында, бозбала кезінде, жасөспірім шағында әлеуметтенудің нысаны бола алады. Әлеуметтену процесінің мазмұны қоғамның мазмұнына бағынышты екенін растайды: ерлер мен әйелдер рөлін

дұрыс атқару (жыныстық-рөлдік әлеуметтену), тұрақты отбасын құру (отбасылық әлеуметтену) әлеуметтену және экономикалық өмірге білікті араласа білу және араласқысы келу (кәсіби әлеуметтену), заңға бағынатын азамат болу үшін (саяси әлеуметтену) және т.б.

Тұлғаның әлеуметтік дамуы – бұл адамдардың қалыптасу үрдісіндегі тұлғалық құрылымның сандық және сапалық өзгерісін айтамыз. Ол адамға тән туылғаннан бастап, әлеуметтік ортада болатын табиғи заңдылық ретінде қарастырылады.

Тұлғаның әлеуметтік дамуы үздіксіз, бірақ бірдей тең емес, «үздіксіздік» деп отырғанымыз бұл үнемі әлеуметтік қажеттіліктің өзгеруінен туындап отырады, яғни жасы, темперамент типі, орналасуы, адамдардың көңіл-күйі, ортаның шарттары, белсенділік деңгейі т. б. әсер етеді.

Адамдардың әлеуметтік қалыптасуы – психикамен тығыз байланысты. Арнайы әдебиеттерде «Психоәлеуметтік даму» деген түсінікті бөліп көрсетеді. Мұның ерекшелігі өте ерте сәбилік шақта даму, Мэри Эйнверт және Джон Боулби бойынша:

- өмірге деген қызығушылық, бейімделу (туылғаннан 3 айға дейін);
- жақсы көру сезімі (2-7 ай аралығында);
- коммуникацияның дамуы (3-10 ай аралығында);
- «мен» деген тұрақты сезімнің дамуы (9-18 ай аралығында);
- эмоциональды ойлау, елестетудің қалыптасуы (18-36 ай аралығында);
- эмоциональды ойлау (30-48 ай аралығында).

Әлеуметтенуге берілген қысқаша анықтамаларға тоқталып көрелік. Әлеуметтену: индивидтің әлеуметтік топқа, қоғам өміріне араласуы; адамның әлеуметтік тәжірибені меңгеруі; әлеуметтік доктринаға сай адамдардың әлеуметтік рөлдерді атқаруы және т.б. Осы анықтамаларға сүйене отырып, біз өзіміздің балаларды әлеуметтендіру анықтамамызды ұсындық.

«Балаларды әлеуметтендіру дегеніміз олардың әлеуметтік қасиеттерді, тәжірибені меңгеру барысында өздері әлеуметтік тәжірибеге ене отырып, өзіндік жеке өмірде әрекет етуге бағытталған көпқырлы күрделі үдеріс».

Әлеуметтік норма - адамдардың жеке мінез-құлқы мен қарым-қатынастарын реттеудің тарихи бекітілген формасы.

Қоғам өмірін құндылық тұрғыдан реттеу үшін оларды құқықтық және моральдық нормаларға бөлудің маңызы зор. Құқықтық нормалар заң пішімінде кейде мемлекеттік немесе әкімшілік нормативтік актілер түрінде көрініп, тиісті органдар жүзеге асыратын нақты заңды нормаларды санкцияларды қолдану жайын анықтаушы диспозицияларды мазмұндайды. Ал моральдық нормаларды сақтау ісі қоғамдық пікірдің, индивидтің имандылық парызының күшімен қамтамасыз етіледі.

Кез-келген қоғамда адамның әлеуметтік норманы қабылдай отырып, өзінің бойына әлеуметтік сапаларды қалыптастырады.

Бұған тәрбие ықпал етеді, ол салыстырмалы бағытталған және стихиялық әлеуметтенуден кем дегенде екі негізгі сипаттамамен ерекшеленеді.

Біріншіден, тәрбиенің негізінде әлеуметтік әрекет жатыр. Әлеуметтік тұрғыдан тәрбиеге бірнеше анықтама беруге болады, ол – проблемаларды шешу үшін әрекет ету; екінші бір адамның өз ісіне жауап беруі үшін әрекет ету; адам өзі араласатын адамдардың іс-әрекеттерін ой елегінен өткізу.

Екіншіден, адам әрқашан әрекетте болғандықтан, стихиялық әлеуметтену үзіліссіз процесс ретінде көрініс береді. Тәрбие дискретті (үзіліссіз).

Балалар үйлерінде тәрбиеленетін балалардың психикалық дамуын көп жылдар бойы зерттеген психологтар *И.Лангмейер* мен *З.Матейчик* «психикалық депривация» түсінігін енгізді. Олар мұны ұзақ уақыт бойы субъектіге кейбір негізгі өмірлік маңызды психикалық

қажеттіліктерін жеткілікті мөлшерде қанағаттандыру үшін мүмкіндік берілмейтін өмірлік жағдаяттардың нәтижесінде туындайтын психикалық жағдай ретінде түсіндіреді.

Баланың зияткерлік дамуының жеткіліксіздігі танымдық процестердің дамымағандығынан, әлсіреуі немесе қалыптаспағандығынан, ойлаудың (көрнекілік-бейнелік, абстрактілі-қисындық, ауызшалық және т.б.) нашар дамуынан, есте сақтаудың нашарлығынан, назар аударудың тұрақсыздығынан, білімдарлықтың төмендігінен, пәндер мен оқиғаларға ұзаққа созылмайтын қызығушылықтың нәтижесінде басталған істі аяқтай алмаушылықтан, танымдық уәжделудің төмендеуінен және т.б. көрінуі мүмкін.

Психологиялық зерттеулер тәрбиеленушілерде көңіл бөлу мен есте сақтау даму деңгейінің орташа статистикалық нормадан ауытқымайтынын дәлелдейді. Алайда ішкі күштерді, тірексіз іс-тәжірибелік әрекеттерді талап ететін міндеттерді шешудегі қабілетсіздіктен көрінетін жағдайда аса тәуелділік, абстрактілік-қисындық ойлау мен ауызша-қисындық ойлау дамуының төмендеуі айқындалды. Бұл мәліметтер балалар үйлерінде тәрбиеленушілерді зияткерлік дамудағы төмендеудің негізгі себептері туа біткен тұқым қуалаушылық факторлары, орталық жүйке жүйесі жұмысының анатомиялық-физиологиялық бұзушылықтары емес, ортаның ықпалы, педагогикалық, жаңсақтықтар болып табылатынын дәлелдейді. Себептердің біреуі ересектермен сапалы, мазмұнды қарым-қатынастың жоқтығы болып табылады.

Барлық зерттеушілер балалар үйлері тәрбиеленушілерінің жеке тұлғасының қалыптасуындағы көп қиындықтар эмоциялық-еріктік салада: әлеуметтік өзара әрекеттестіктің бұзылуынан, өзіне деген сенімсіздіктен, өзін-өзі ұйымдаструшылық пен мақсатқа ұмтылушылықтың төмендеуінен, дербестіктің жеткіліксіз дамуынан, өзін өзі барабар емес бағалауынан, айналасындағылармен қалыпты өзара қарым-қатынастар жасауға қабілетсіздіктен, ынтымақтасу үрдісінің мүлдем жоқтығынан көрініс табатынын атап көрсетеді. Осы тектес бұзылушылықтар көбінде аса алаңдаушылықтан, эмоциялық ширығудан, психикалық қажудан, эмоциялық торығудан, әр текті кедергілерге аса сезімталдықтан, қиындықтарды жеңуге дайын еместіктен, жетістіктер мен табысты қажетсізудің төмендеуінен, сенімсіздіктен, қызбалықтан, ұстамсыздықтан, шамадан тыс импульстік белсенділіктен, эмоциялық салқындықтан, өзін өзі күштеуден, айналасындағылармен эмоциялық қарым-қатынастардың бұзылуынан, енжарлықтан, торығудан және т.б. байқалады.

Балалар үйлерінің жеткіншектеріндегі ерекшеліктер олардың айналасындағы адамдармен өзара қарым-қатынастарынан көрініс табады. Он жасқа жеткенде жеткіншектерде олардың ересектермен, құрдастарымен бала үшін іс жүзіндегі пайдалылығына негізделген қатынастары орнайды, «жақындыққа тереңдемеу» қабілеттілігі, сезімдердің үстірттігі, моральдық арамтамақтық (нұсқау бойынша өмір сүру әдеті), өзінің зияндылығын, қажет еместігін ойлап, күйзелу қалыптасады.

Араласа білмеу мінез-құлықтың барабар емес ниеті түзулік немесе озбырлық (мысалы, барлығы үшін айналасындағыларды кінәлау, өз кінәсін мойындай алмауы мен оған ниет білдірмеуі және басқалары) сияқты қорғаныстық формаларының басымдыққа ие болуына себеп болады. Бір жағынан, балаларда ересек адамның назар аударуы мен достық пейілін, адамдық жылуды, мейірім мен оңды эмоциялық қарым-қатынастарды қажетсінуі артады, екінші жағынан бұл қажетсінуге толықтай қанағаттанбау байқалады: ересектер тарапынан балаларға аз көңіл бөлінуі, бұл қатынастарда жеке тұлғалық мәселелер сөз болуының аздығы, олардың эмоциялық жұтаңдығы мен негізінен мінез-құлықты тәртіптеуге бағытталған мазмұнды бір сарындылық, ересектердің жиі алмасуы. Ересектермен қарым-қатынастағы санамаланған ерекшеліктер балаларды біріншіден, толыққанды жеке тұлға қалыптасуының негізінде жатқан өзінің керектігін сезінудің маңыздылығынан, екіншіден,

басқа адамның құндылығына тілектес болудан, адамдарға терең байланып-маталудан айырады. Демек, тәрбиеленушілердің қоғамдық ортада өзін тұлға ретінде қалыптасуына қажетті әлеуметтік сапаларды дамыту қажеттігін түсіндіру қажет. Ол үшін балалар үйінің оқу-тәрбие үдерісінде әлеуметтік-педагогикалық қолдау жұмыстарын жүргізу тікелей әлеуметтік педагогтың қызметімен айқындалады.

Әлеуметтік педагогикалық қызмет көрсету психологиялық қызмет көрсетуден ерекшеленеді, яғни ол баланың, жеткіншектердің қоғамда қалыпты қарым-қатынасқа түсуі үшін өзін-өзі ұйымдастыра білу, психологиялық ұстамдылық, сабырлық сақтай алуы үшін көмек көрсетуге бағытталған, педагогикалық қызметті де қамтиды.

Әлеуметтік-педагогикалық қызмет – баланың, жеткіншектің мектепте, қоғамда т.б. орталармен қалыпты қарым-қатынасқа түсуі үшін, өзін-өзі ұйымдастыра білуі.

Балаға өтірікке, қылмысқа, маскүнемдікке, нашақорлыққа, ата-аналар тарапынан болатын қатыгездікке жол бермеу және шағын ұжым ішінде өзін-өзі көрсете білуі үшін, ересектер тарапынан көмек қажет.

Сондықтан қазіргі қоғамдағы білім беру мен тәрбиенің мақсаты – адамды интеллектуалдық және адамгершілік тұрғыда дамыту. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін мектепте қызмет ететін маман ретінде мұғалімге білім беру және тәрбие жүйесінің стратегиялық бағыты айқын көрсетілуі тиіс.

Осы орайда жаңа технологиялардың мәнін түсіну үшін зерттеуімізге тірек етіп алып отырған «технология», «әлеуметтік-педагогикалық технологиялар» ұғымдарға назар аударылды.

Ол үшін алдымен «технология» ұғымының мазмұны жөнінде немесе ұғымның шығу мен қолдану аясын білу керек.

Шетел сөздіктерінде «технология» – өндірістік үдерістерді жүргізу құралдары мен әдістері туралы білімдердің жиынтығы деп анықталады.

Орыс тілінің түсіндірме сөздігінде «технология» – бұл белгілі бір істе, шеберлікте, өнердегі әдістерді қолдану жиынтығы деп сипатталады.

Әлеуметтану ғылымына арналған сөздікте «технология – алға қойған мақсаттарға жету үшін қолданылатын әдіс-тәсілдер мен әсерлердің жиынтығы деп мазмұндалады.

Демек технология – бұл қоғамдағы практикалық прогресстердің техникамен реттеліп отыратын және материалдық дүниенің заңдылықтарымен анықталатын, техникалық құралдар мен объектінің өзара әрекеттесуінен туындайтын үдеріс.

Сонымен бірге «технология» термині үш түрлі аспектіде: материалдық игіліктер өндірудің тікелей үдерісі; технологиялық үдеріс; осы үдерістің заңдары туралы ғылым ретінде қарастырылатыны айқындалды.

Білім беру саласындағы педагогикалық технологияның басқа бағыттары оқу материалын талдау техникасын, мұғалім мен оқушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыруға, сонымен қатар педагогикалық технология мұғалімдер мен оқушылардың аз ғана күш жұмсап, ең жақсы нәтижелерге жетудің тиімді ұстанымдары мен әдістерін анықтауға бағытталған.

«Технология» ұғымы педагогикалық ғылымның түсіндірмелі –терминологиялық аппаратына кіре отырып, өте кең қолданылатын ұғымдардың бірі болып отыр, алайда, барлық теориялық және практикалық маңыздылығы бола тұра, технология ұғымының әлі күнге дейін бір ұғымды ғылыми анықтамасы болмай отыр.

Сондықтан мынаны ескеруіміз қажет, технология – кез-келген процесстерді жүзеге асыру әдістері мен құралдарының жиынтығы арқылы нысананың сапалы өзгерісі.

Технологиялардың көмегімен ақыл-ой ақпараты практикалық шешімдердің тіліне аударылады. Технология – бұл білім беру әдістері, сонымен қатар жеке түрінде білім беруге

қатысады. Аталған мәселені шешудің бір жолына әлеуметтік үрдістер барысындағы технология әдісін, технология ұғымын қолдану жатады.

Сонымен жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, технология қандай да бір өндірістік немесе әлеуметтік мәселені ғылыми дайындалған негізде шешуді жүйелі іске асыру үрдісі деп тұжырымдауға болады. Сондықтан технология ұғымының мазмұны адам қызметінің саласына байланысты ашылып, нақтыланады.

Осыдан технологиялық тәсіл деген не? сұрақтың туындауы заңдылық. Бұл өндірістік үдерістердің технологиялар түріндегі көрінісі. Технологиялық тәсіл мен технологияның әлеуметтік үдерістерде, рухани өндіріс саласында қолданылуы – еліміздегі әлеуметтік болмыс үшін әрине жаңа құбылыс.

Адам өмірі мен қызметінің материалдық және рухани шарттарының жиынтығы ретінде көрінетін әлеуметтік сала оларды қолдау мен дамытуға бағытталған әрекетті жүзеге асыруды көздейді. Бұл – әлеуметтік қатынастарды шешу, еңбек пен тұрмысты, денсаулық пен демалысты, адамдардың білімі мен тәрбиесі, әлсіздерді, тұрмысы төмендерді қолдау мен оларға қамқорлық жасауды ұйымдастыру мәселелері. Аталған қызметке әлеуметтік технологиялар сәйкес келеді.

Технологиялық тәсіл әлеуметтік қызметтің түрлі салалары мен қырларын концептуалды және жобасын жасап игерудің негізі болып табылады да, төмендегідей мүмкіндіктер туғызады:

- практикалық тәжірибе мен оны қолдануды ғылыми негізде талдау мен жүйелеу;
- әлеуметтік және әлеуметтік-тәрбие мәселелерін кешенді шешу;
- адамның дамуына қолайлы жағдайлар жасау;
- қолайсыз жағдайлардың әсерін төмендету;
- қолда бар ресурстарды оңтайлы пайдалану;
- әлеуметтік мәселелерді шешуде барынша тиімді технологияларды таңдау және жаңа технологиялар құру.

Алайда әлеуметтік үдерістердегі технологиялық тәсілді әмбебап деп санауға болмайды: ол тек әлеуметтану, әлеуметтік психология, әлеуметтік педагогика, саясаттану және ғылым мен тәжірибенің өзге бағыттарының ғылыми тәсілдерін толықтырушы ғана болып саналады.

Балалар үйінде әлеуметтендіру үрдісінде тәрбиелеу немесе әлеуметтендіру технологияларын, яғни тәрбиеші мен тәрбиеленуші арасындағы қарым қатынасты орнататын ғылыми негізделген әдіс тәсілдер жүйесін негізге аламыз.

Білім беру саласының барлық жағына жаңаша көзқарас, жаңаша қарым-қатынас, білім мазмұнын жетілдіру, жаңа базистік оқу жоспарына көшу, жаңа буын оқулықтары мен оқу-әдістемелік кешендерге көшу, т.б. жаңаша ойлау қалыптасуда. Бұрынғы кезде тұлға бойында кездесетін жағымсыз қасиеттер қатарына жататын (үнемшілдік, өзіндік «мен», т.б.) қасиеттер нарық жағдайына байланысты қажет болуда және көпшілік, қоршаған орта оларды дұрыс қабылдауға дағдыланған, т.б.

1. Баланың салыстырмалы түрдегі ересектердің тар шеңберімен байланыстарының тұрақтылығын қамтамасыз ету үшін балалар мекемесіндегі қызметкерлердің тұрақтамаушылық процесін және балаларды топтан топқа ауыстыруды тоқтату қажет.

2. Топтағы балалар санын азайту және баламен өзара әрекеттесетін ересектер санын көбейту жақсы болар еді, бұл әрбір балаға көбірек көңіл бөлуге мүмкіндік береді (топтармен жұмыс істеу техникасы қосымшада берілген).

3. Күн режимінде жұмыстың, оқу сабақтарының, демалыстың, ойындардың, қызығатын істермен айналасудың айқын кезектесуі; ұйқының қалыпты ұзақтығы, теңгерлемеленген толыққанды тамақ, емдік дене шынықтыру, балалар денсаулығын шынықтыру мен нығайту жөніндегі шаралар өткізу қарастырылуы керек.

4. Балалардың жалғыз қалу мен жеке кеңістікті қажетсінуін таза ұйымдастырушылық (режимді өзгерту, тәрбиеленуші жалғыз болатындай жерлерді белгілеу және т.б.) және таза психологиялық (аутотренинг негіздеріне, өзін өзі реттеу дағдыларына оқыту және т.б.) жағынан қанағаттандырудың тәсілдерін табу маңызды. Балалар үйінде өмір сүретін балалардың бәрі толып жатқан құрдастарына бейімделуге мәжбүр болады. Балалар санының көптігінде эмоциялық шиеленіс қалыптастыратын ерекше әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жасырулы. Балалар үйлері тәрбиеленушілерінің 40%-на жуығында психологиялық шаршағандық байқалған. Бұл көрініп тұрғандай, олардың өмірін тұрақты түрде қатаң реттеумен және олардың іс-жүзінде өзімен өзі жалғыз қалмай, қарым-қатынастың артық жүктемесін басынан өткізетінімен байланысты. Жеткіншек жаста бұл жалғыз болуға айқын түрде ұмтылыс жасаудан біліне бастайды. Жалғыз қалуды қажетсіну барлық жеткіншектерге тән және мұнымен бірге олардың бұл кезеңдегі өзіндік санасының, жеке тұлғаның дамуы үшін де қажет.

Балалар үйінің тәрбиеленушілерінде бұл қажеттілік депривацияға ұшырайды, оның нәтижесі топтық сабақтарға жағымсыз көзқарас болуы мүмкін. Мұның себебін жай түсініп қана қоймай, тәрбиеленушіні ұжымда тұрақты болу кезінде болмай қоймайтын ақпараттық артық жүктемеге қарсы тұруға үйретіп, оңаша болушылықты қажетсінуді қалыпты қанағаттандырудың тәсілдерін де тапқан жөн [8].

5. Балалар үйіндегі педагогтардың эмоциялық артық жүктемесін, орасан жүйкелік-психикалық шиеленісті есепке ала отырып, оны бейтараптандыру тәсілдерін – еңбекті ұтымды ұйымдастыруды, психологиялық жеңілдену әдістемелерін пайдалануды, өзін-өзі реттеу негіздеріне, психотехникалық жаттығуларға оқытуды да ойластыру қажет.

6. Балалар үйіндегі ұйымдастыру – педагогикалық проблемалардың бірі – персоналдың психологиялық-педагогикалық дайындығының жеткіліксіздігі болып табылады. Интернаттық үлгідегі мекемелер тәрбиешілерінің арнайы дайындалмайтынына, балалар үйлері санының тұрақты өсуіне, қайта даярлау мен біліктілікті арттыру курстарының жүйесі педагогтардың шамалы пайызын ғана қамтитындығына байланысты проблема өте өткір күйінде қалып отыр. Сондықтан да педагогтарға жетім балалардың жеке тұлғалық дамуының проблемалары мен ерекшеліктерін, жеке тұлға дамуының психологиялық негіздерін, түзетімді психология, психологиялық диагностика, заманауи педагогикалық технологиялық түзетім әдістемелерін оқытуды ұйымдастыру қажет.

7. Тәрбиелеу бағдарламалары жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың даму проблемаларын есепке алуы және отбасының жоқтығына байланысты болатын даму кемшіліктерінің орнын толтыруы тиіс.

8. Оларды тәрбиелеу мен оқыту процесінде балаларға саралау тәсілін қолдану қажет. Педагогикалық және психологиялық ықпал ету әрбір баланың жеке ерекшеліктері (жас, жыныстық, мінез-құлықтық, сипатты және т.б.) туралы жүйелі қорытылған білім негізінде құрылуы тиіс.

9. Девиантты мінез-құлқы бар балалар мен жасөспірімдерге деген жалпы педагогикалық тәсілді дербестендіру жөнінде ұсынымдар әзірлеу қажет.

10. Әлеуметтік ортамен тұрақты және терең қатынастар, сондай-ақ балалар үйінде психологиялық дамытушы ортаны құру маңызды. Балалар үйіндегі балалардың өмірін мүмкіндігінше оқиғалармен, жаңа әсерлермен (концерттер ұйымдастыру, ертегілерді сахналау, балаларды экскурсияларға апару, жаңа ойындар ұйымдастыру және т.б.) байыту қажет.

Зерттеушілер бұл мекемелердегі «жабық ортаны», балалардың нақтылық-сезімдік тәжірибесінің жұтаңдығын туындататын дамытушы ортаның аса тарлығын, тұрмыстық

бұйымдардан бастап олар өзара әрекеттесетін объектілердің аздығы мен біртектілігін, сондай-ақ әлеуметтік ортамен тұрақты және терең қатынастардың жоқтығын атап өтеді.

11. Балалар үйіндегі эмоциялық жағдай бала үшін жайлы болуы тиіс. Баланың жеке тұлғасы дамуының аса маңызды факторы ұжым болып табылады, бірақ ол даму факторы ретінде өз рөлін топ бірлігінің жоғары деңгейі мен оңды психологиялық ахуал жағдайларында ғана тиімді атқара алады, кері жағдайда жеке тұлғаның дамуы тежеледі немесе бұрмаланады. Әрбір бала үшін жайлы орта жағдайлары ғана оның тарапынан жоғары агрессияшылықты, алаңдаушылықты тудырмай, бала өз күшін өсу мен дамуға бағыттай алады. Егер балаға топта жайсыздық туындаса, бұл орта қолайсыздығының маңызды көрсеткіші болып табылады. Алаңдаушылық, жаулық деңгейі неғұрлым жоғары болған сайын топтағы психологиялық ахуалдың жағымсыздығы арта түседі

12. Балаларда баланың аса маңызды қажеттіліктері: сөзсіз қабылдану, сүйіспеншілік, көңіл аудару, қолдау көрсету мен сыйлау қанағаттандырылуы тиіс. Балалар үйіндегі аса маңызды проблемалардың бірі – жетім балалардың сүйіспеншілікті қажеттісінуінің қанағаттандырылмауы. Бұл қажеттіліктің депривациясы тәрбиешілердің эмоциялық артық жүктемелерін есепке ала отырып, балаға деген өз сүйіспеншілігін сөзсіз қабылдау, жақындасу, көзбен шолу және көңіл бөлу арқылы әрбір балаға күніне жеке-жеке 15-20 минут уақыт бөле отырып білдіруге болады, бірақ бұл минуттар ішінде өз назарын сол балаға ғана аудару қажет (эмоциялармен жұмыс техникасы және басқалары) .

13. Тәрбиеленушілермен қарым-қатынасты алдына балалардың анасын немесе әкесін тікелей алмастыру мақсатын қойып, отбасылық үлгі бойынша қалыптастырудың қажеті жоқ. Бұл кезде қарым- қатынастың эмоциялық жағы шамадан тыс пайдаланылады, бұл күткен нәтижелер әкелмейді, көбінде педагогты тек эмоциялық жағынан шаршатады. Қарым-қатынастың ерекше стилін құрудың нақты тәсілдері мен міндеттерін саналы түрде әзірлеу қажет. Сондықтан жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мекемелердегі тәрбиешілер мен тәрбиенушілердің байланыстары отбасылық қатынастарға ұқсамай, керісінше мұндай мекеменің сапалық ерекшелігін есепке алатын қарым-қатынастың ерекше стилін құрудың міндеттері мен нақты тәсілдерін саналы түрде әзірлеу қажет деп есептейтін медиктермен және психологтармен келісуге болады

С.Шацкий жүйесі «Сетлемент» колониясында балалардың әр жақты дамуына жағдай туғызу мақсатын көздеп Москваның Марьиной Рощесінде құрылған. С.Шацкий мұнда 1905-1910жж. еңбек етіп, 1919-1931 жж. Калуга губерниясында «Бодрость» колония мектебін ашты. Оның тәжірибелік станциясына балабақша, бастауыш және орта мектеп, интернат, клубтық мекемелер еніп, қоғамдық қатынастардың өзгеруіне мектептің қатысуы тиіс деп есептеді. Оның балалар колхозын құру идеясы қарсылыққа ұшырап, тәрбие жүйесі күйреуге душар болды .

С.Ривес және Н.Шульман жүйесі Одесса қаласында №1 коммунарлық мектебінде іске асырылды. Бұл тәрбиелік жүйе бойынша мұғалімдер мен оқушылардың өзара әрекетіне, мектептегі өзіне-өзі қызмет етуге баланың қатысуына, ізгі қарым-қатынас орнатуға, оқушыларды өздермін тең ұстап, құрметтеуге, оқудан тыс еңбекке ерекше мән берілді. Бірақ білімді игеру екінші орында қалып қойды.

Демек, әлеуметтік тәрбиелік жүйе тұлғаның рухани-адамгершілік, шығармашылық дамуын қамтамасыз ететін әлеуметтік шындық құрауыштарының және тәрбие үрдісінің белгілі бір реті мен ұйымдастырылуын қамтамасыз ететін, оның элементтері мен негізгі бөліктерінің жиынтығы.Тәрбие жүйесінің өзегі тәрбиелеуші ұжым ретінде педагогикалық (басқарушы ішкі жүйе) және оқушылар ұжымының (басқарылатын жүйе) өзгеше бірлігі болып табылады. Бірақ оқушылар ұжымы педагогикалық ықпалдың объектісі ғана емес, өзіндік дамуының субъектісі болуы тиіс.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, тәрбие жүйесі – 1) тәрбиенің негізгі компоненттерінің өзара іс-қимылдары үдерісінде туындайтын «мақсат, субъектілер, олардың қызметі, (пікірлесу, қарым-қатынас, материалдық база) және ұжымдық өмір бейнесі ретінде интегративті сипаттамалар мен олардың психологиялық жағдайы қамтылған тұтас әлеуметтік организм; 2) өзінің басты қызметі – тәрбиеге қатысты ретке келтірілген ашық әлеуметтік-педагогикалық және психологиялық-педагогикалық жүйе.

- Сонымен тәрбие мазмұнын құрайтын, алдын алу сипаты бар, баланың әлеуметтік-мәдени дамуының жақын аймағына енуін қамтамасыз ететін тәжірибе элементтері маңызды болып саналады.

Балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектерді әлеуметтік-педагогикалық қолдау жұмыстарында технологияны пайдалану олардың тұлғалық қасиеттерін, шығармашылық қабілетін дамытуға мүмкіндік беретініне аса назар аударамыз.

Осыған орай зерттеу барысында қазіргі әлеуметтік-педагогикалық технологиясы кешенді бағытта мынадай талаптарды орындайтыны айқындалды:

1. Тәрбиеленушілерге үш бағытта, яғни санасына, сезіміне және қылықтарына әсер ету.

2. Тәрбие және өзіндік тәрбие бірігуі арқылы дұрыс нәтижеге қол жеткізу.

3. Тәрбиеге қатысты барлық факторлардың бірлігі мен реттелуі – тәрбиеге комплексті түрде қараудың кезек күттірмес шарты.

4. Тұлғада берілген қасиеттер тәрбие істерінің жүйесі арқылы қалыптасады. Бұл істер бір арнаға бағытталаып, процесстегі ой, дене, адамгершілік, эстетикалық және еңбек тәрбие міндеттерінің бір мезетте орындалуын талап ететін нақты комплексті сипатта болуы қажет.

5. Тәрбиеге комплексті қарау тәрбие процесінің және оны басқарудың жүйелілігін талап етеді. Тәрбиедегі сыртқы және ішкі факторлар мен олардың өзара байланысын ескермей тұрып, басқару табысты болмайды.

Сондықтан әлеуметтік педагогтың тәрбие жұмысындағы атқаратын қызметтерінің үш тобы бөліп көрсетіледі:

Бірінші топ қызметтері әлеуметтік педагогтың оқушыға тікелей ықпал етуімен байланысты:

- тәрбиеленуші дамуының жеке ерекшеліктерін, қоршаған ортасын, қызығушылығын білу;

- тәрбиелік ықпалды бағдарламалау;

- жеткіншектермен жеке жұмыс әдістері мен формаларының кешенін жүзеге асыру;

- тәрбиелік ықпалдың тиімділігін талдау және т.б.

Екінші топ қызметтері тәрбиелік ортаны құрумен тығыз байланысты:

- ұжымның ынтымақтастығы, бірлігі;

- қолайлы эмоционалды атмосфераны қалыптастыру;

- балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектерді әлеуметтік іс-әрекеттің алуан түрлеріне қатыстыру;

- балалардың өзін-өзі басқаруын дамыту және т.б

Үшінші топ қызметтері баланың әлеуметтік қатынастарының әр түрлі субъектісіне әсерін түзетуге бағытталады:

- балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектерге көмек көрсету;

- педагогикалық ұжыммен әрекеттестік;

- бұқаралық ақпарат құралдарының ықпалын түзету;

- қоғамның (социум) жағымсыз ықпалын жою;

- басқа білім алу мекемелерімен әрекеттестік және т.б.

Сондықтан тәрбие жұмысын мұғалім, психолог, тәрбиеші атқаратындықтан, педагогикалық жағдаяттарға және балалар үйінің педагогикалық іс-әрекетінің табыстылығы тәуелді болады, мұғалім әр оқушыны жеке тапсырмамен жұмыс істете отырып, топ мүддесін ойлауға үйретеді. Әрқайсысын өз міндетін жауапкершілікпен атқаруға жетелеп, ортақ нәтижеге қол жеткізуге ұмтылдырады.

Білім беру аймағындағы әлеуметтік педагогтардың қызмет аясы әртүрлі типтегі білім беру мекемелеріндегі спорттық-сауықтыру іс-әрекеттері мен мәдени бос уақытты ұйымдастыру, балалар мен жасөспірімдерді әлеуметтік бейімдеу мен оңалту қызметін, құқық қорғау, әкімшілік-аймақтық органдармен, қоғамдық ұйымдармен, қорлармен және коммерциялық құрылымдармен байланысын қамтиды. Әлеуметтік педагогтың іс-әрекеті бала мәселесін шешуге, сонымен қатар балаға көмек көрсетуде әртүрлі мекемелердің қызметтерін үйлестірумен байланысты; қарым-қатынас барысында делдал қызметін, тәрбиеленуші мен ересектер арасында үшінші жақты ұстанды, оларға кеңес береді, көмектеседі, өзара түсінісетін қатынас орнатады; баланың нышандары мен қабілеттерін, оның қызығушылықтарын, өмір сүру жағдайларын, қоршаған ортасының климатын, оның жағымды және жағымсыз қасиеттерін, отбасыдағы, мектептегі, ауладағы жағдайды, оның физикалық және психикалық денсаулығын зерттейді.

Сонымен, зерттеуімізде балалар үйінде тәрбиеленуші жеткіншектердің бойында білім, білік, дағды құзыреттіліктерді үйренетінін айқындадық. Олар:

- терең ойлануға;
- ақпаратты өздігімен түсініп, оны таразылап, екшеп, оның ішінен керектісін таңдап алуға;
- ақпаратты жан-жақты талдауға;
- өздігімен жаңа түсінік пен білім құрастыруға;
- пікірталастарға қатысып, өз ойы мен пікірін дәлелдеуге;
- басқа да балама пікірлерді ескеруге;
- шешім қабылдауға және қиын мәселелерді шешуге;
- жауапкершілікке (өз біліміне, өміріне);
- басқалармен тиімді қарым-қатынас құруға.

Әлеуметтік-психологиялық тренингтің әдістері – жаттығулар, рольдік ойындар, топтық дискуссия мен психогимнастика материалдары психологиялық әсер ету мақсатына сәйкес таңдалады. Сонымен қатар жаттығулар, рольдік ойындар, топтық дискуссия мен психогимнастика материалдарын таңдауда мәдени құндылықтарды, ұлттық психологияны ескеру аса қажет.

Әлеуметтік-психологиялық тренингтің тиімді өтуі, әсіресе балалар үйі жағдайында, бөгде байқаушылар, көрушілер болмауына да байланысты. Басқаша айтқанда топ жабық түрде өтеді. Онда тек тренинг жүргізуші, хаттамашы-ассистент пен қатысушылар ғана жұмыс жасауы керек.

Тренингтік топтағы жұмыс тренингке қатысудағы еріктік; тренингтегі белсенділік; қатысушылар тарапынан ашықтық; тренинг барысындағы мәліметтер бойынша құпиялылық; қатысушы позициясындағы теңдік; «осы қазір және енді» принципіндегі тренинг барысындағы жұмыс; қатысушылар тарапынан жауапкершілік; топтық жұмыстың басынан соңына дейін үзіліссіз қатысу сияқты әлеуметтік белсенді оқытудың белгілі принциптеріне негізделеді. Сонымен қатар аталмыш бағыттағы біздің тәжірибеміз қазақ топтарында тренингтің тиімді өтуі үшін қосымша шарттарды да қатаң сақтау керектігін көрсетеді. Атап айтқанда оған тренинг барысында тұлғааралық қатынас емес іскерлік негіздегі қатынастардың болуы, тренинг кезінде туысқандық («Өзі маған аға болып келеді, сондықтан бірінші сол сөйлесін» т.б.), жыныстық («Бірінші қыздар бастасын» т.б.), жас ерекшелікке байланысты («Сен мені түсінуге әлі жассың ғой...» т.б.), мекенге, жершілдікке («Өркім өз жерлестерімен топтассын» т.б.) және статустық («Бұл тапсырманы орындауды староста ұйымдастырсын» т.б.) негіздегі қарым-қатынас жасау атрибуттары мен стандарттарын актуализацияламау жатады. Келесі әлеуметтік-педагогикалық технология – арт терапия . Кесте -2.

Кесте -2. Жеткіншектермен жүргізілетін арттерапия түрлері

<p>Еңбек терапиясы</p> 	<p>Алғаш рет бұл тұжырымдама стресс пен бейімделумен қатар, 1974 жылы канадалық патолог-дәрігер Ханс Селе енгізген. Еңбек терапиясы жеткіншектердің денсаулығын нығайтуға, кәсіп үйренуге және тәуелсіз өмір салтын жүргізуге көмектесетін білім, дағдылар жиынтығынан тұрады.</p>
<p>Туристік терапия</p> 	<p>бұл әлеуметтік-мәдени іс-әрекеттің оңалту технологиясы: саяхат, турлар, саяхаттар, сапарлар (топтық және жеке). Оңалту бағыты: дене қабілеттерін дамыту, жеке басының проблемаларынан алшақтату, жағымды қатынасты дамыту, эмоционалды дайындық, мәдени даму. Туризм түрлері: сауықтыру, білім беру, спорт. Жаяу серуендеу, көлікпен қыдыру, тауға серуен, шыңға шығу. Саяхаттар балалардың эмоционалды сферасының дамуына әсер етеді, олардың әлеуметтенуіне көмектеседі, қалалардың сәулетімен және тарихымен танысуға, мұражайларға, көрмелерге баруға, еліміздің кеңдігінің сұлулығы мен ұлылығын көруге мүмкіндік береді, сонымен бірге отансүйгіштікке және отанға деген сүйіспеншілікке тәрбиелейді. Балалармен туризмді ұйымдастыру технологиясы келесі ережелерді сақтауды көздейді:</p> <ul style="list-style-type: none"> - жеке қызығушылықты, пікірді, қаржылық мүмкіндіктерді, тұрғылықты жерді, күтілетін оңалту нәтижелерін ескеретін жеке оңалту бағдарламасына сәйкес физикалық бұзылуларға байланысты туризм түрін таңдау; - туристер мен қоршаған ортаның қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

	<ul style="list-style-type: none"> - экскурсия бағдарламасына қосу; - алдын-ала физикалық дайындық, қиындықтарға психологиялық төзімділік; - жоспарланған жүктемелердің денсаулық жағдайына сәйкестігі.
<p align="center">Кинотерапия</p> 	<p>Балалар сценарийлер арқылы бейнелерді сұрыптайды, музыкалық сүйемелдеуді таңдайды, ілеспе мәтінді құрайды.</p> <p>Олар күнделіктер жасайды (сапарлар), компьютерде басып шығара алады, типографиялық тәсілмен кітап түрінде байланыстыра немесе басып шығара алады (басып шығаруға ақша демеушіден табуға болады). Саяхатқа қатысушылардың әрқайсысы өз кітапханаларында өздері туралы жазғандай осындай кітапты алғысы келеді</p>
<p align="center">Библиотерапия</p> 	<p>бұл оның психикалық жағдайын қалыпқа келтіру немесе оңтайландыру үшін арнайы таңдалған әдебиеттерді оқып, арнайы түзету әсері.</p> <p>Қалпына келтіру әсері әдеби оқу, шығарманы драматизациялау, пікірталас, әдеби кештер, әдеби шығармалар авторларымен кездесулер, әдеби-поэтикалық кештер, викториналар арқылы жүзеге асырылады.</p>
<p align="center">Ертегі терапиясы</p> 	<p>бұл ертегідегі оқиғалар мен нақты өмірдегі мінез-құлық арасындағы байланысты құру, ертегі мағынасын шындыққа ауыстыру. Бұл технология ертегідегі адамға өздерін, олардың проблемаларын білуге мүмкіндік береді, оны түсініп, жағдайдан шығудың жолын тапқан дұрыс.</p> <p>Белгілі бір жағдайды модельдейтін арнайы ертегілер бар (ауру бала үшін алаңдаушылық, өмірдің мағынасын іздеу және т.б.). Бұл бағыттың мүмкін формалары: атакты ертегінің мазмұнын түсіну, драматизация, өз ертегіңді ойлап табу</p>
<p>Сурет терапиясы - бұл көркемдік салу</p> <p>шығармашылық терапиясы</p>	<p>Сурет салу барысында адамның ішкі жағдайын, сезімдерін, эмоционалды тәжірибелерін білдіруге мүмкіндік береді.</p> <p>Көркем өнер шығармашылық сабақтары психологиялық және жеке мәселелерді шешуге көмектеседі: қорқыныш жойылады, алаңдаушылық, сенімсіздік, кінә жойылады, жағымсыз тәжірибелер жеңіледі. Изотерапия адамға ауыр стресстік жағдайларды жеңуге және жаңадан өмір сүруге көмектеседі.</p> <p>Изотерапия кешенді оңалту үшін қолданылады және бағытталған:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Нейропсихиатриялық бұзылуларды жою немесе азайту; - бұзылған функцияларды, компенсаторлық дағдыларды қалпына келтіру және дамыту; - Шығармашылықтың нақты, бағытталған түрлерімен айналысу процесінде еңбекке, ойын іс-әрекетіне қабілеттілік қалыптастыру. <p>Бұл әдістің екі бағыты бар:</p> <ol style="list-style-type: none"> а) қолданыстағы өнер туындыларын пациенттердің талдауы мен түсіндіруі арқылы пайдалану; б) визуалды іс-әрекеттегі тәуелсіз шығармашылық көріністерге

	<p>серпін беру.</p> <p>Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасаудағы изотерапия әдістерінің түрлері</p> <p>Сурет салудың түрлері:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Таңбалап басып шығару - басып шығаруды қолданудың дәстүрлі емес әдіс - сабынмен сурет салу - Паралон қиындысымен сурет салу - Щеткамен сурет салу - Свечкамен сурет салу - Коллаж(от лат. -«жапсыру») - Саусақпен сурет салу - Пластлинмен сурет салу - Басып шығару
	<p>Жануарлармен емдеу терапиясы (ағылш. Animal - жануарлар)</p> <p>- бұл инновациялық әдіс, оның мәні психикалық және физикалық денсаулықты жақсарту үшін жануарлармен қарым-қатынас жасау болып табылады. Жануарларды емдеу функциялары:</p> <p>Жүйке жүйесін қалыпқа келтіру, стрессті жеңілдету;</p> <ul style="list-style-type: none"> • адамдар арасындағы қарым-қатынасты үйлестіруге, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға, әлеуметтену, оңалту процесіне көмек көрсету; • адамды қатты ауырсынудан, өмірлік мәселелерден алшақтату; • қоршаған әлем үшін немесе ондағы объект үшін маңызды болу қажеттілігі арқылы адамның жеке тұлғасын жүзеге асыруға қатысу. <p>Жануарлармен емдеу іс жүзінде терапиялық әсерді ұйымдастыруға байланысты жіктеледі: а) бағытталған (арнайы ұйымдастырылған) және б) бағдарлы емес (үйде) терапия. Мақсатты терапия арнайы оқытылған жануарларға қатысты.</p> <p>Үй жануарларымен жауапты қызметкердің көмегімен серуенге шығару</p> <p>Жануарлармен емдеу терапиясының түрлері:</p> <div data-bbox="560 1323 885 1564" data-label="Image"> </div> <p>а) <i>Иппотерапия</i> – атпен серуендейтін емдік-оңалту терапиясы.</p> <p>Әдістің авторы - даниялық спортшы Лиз Хартел. Ол балаларды церебралды сал ауруы, эпилепсия, цереброваскулярлық апат, сондай-ақ артрит және ампутацияның кейбір түрлерімен, аутизммен емдеу үшін қолданылады.</p> <p>Иппотерапия тірек-қимыл аппаратының жарақаттарынан кейін арнайы емдік әсер береді. Бұған әдеттен тыс қозғалыс арқылы қол жеткізіледі: аттың баспалдағына қарай адам үш бағытта серпіледі: солдан оңға, алға-артқа, жоғары-төмен. Бұл физиотерапия жаттығулары қозғалыстардың үйлестірілуін жақсартады, ұтқырлық пен тепе-теңдік сезімін дамытады. Сонымен қатар, міну ақыл-ой аурулары, саңырау және соқыр алғашқы кезеңдерде пайдалы. Жүру кезінде емделу кезінде қан ағымы жақсарады, денесі тазарады, ми</p>

қан айналымы жоғарылайды. Қысқа сапар - бұл депрессияның кепілді әдісі

б) *Канистерапия немесе иттердің көмегімен жүргізілетін ең танымал түрлерінің бірі.*

Иттерді оңай үйретеді, бұл олардың ішінен нақты маман терапевттер құруға тамаша мүмкіндік береді.

Психологтардың пайымдауынша, ит иесіне адалдығын білдіріп, оған сөзсіз және баға жетпес психологиялық қолдау көрсетеді, бұл тіпті сүйікті адамды қолдаудың күшінен де асып түседі. Ит адамды бас ауруынан емдейді, тыныштандырады, жүйке жүйесін қалыпқа келтіреді, тері ауруларын емдейді.

Иттер ең алдымен бізді қозғалтады. Жаңбырда да, ыстықта да серуендеуді қажет етеді, ал біртіндеп біз үнемі серуендеп, таза ауамен дем аламыз. Салмақ жоғалту үшін керемет. Итпен серуендеу жүрек-тамыр аурулары, миокард инфарктісі және басқа жүрек-қан тамырлары ауруларының ықтималдығын азайтады

Ит (мысық сияқты) сілекейінде патогенді жоятын лизоцим ферменті болады. Канистотерапия (иттердің көмегімен емдеу) неврастения, истерия, психастения және невроз кезінде ұсынылады.

Мысалы, Вашингтонда орналасқан ААТ (Animal Assisted Therapy) арнайы «иттермен оқу» жаттығуын өткізеді. Бұл бағдарлама оқуды ұнатпайтын және оқуда қиындық көретін балаларға бағытталған. Арнайы үйретілген иттер отырады және баланың сөзін мұқият тыңдап, әр сөзді тыңдайды. Ата-аналар мен мұғалімдерден айырмашылығы, ит скучно немесе сын айтпайды. Бала қызығушылық тудырады, ол босатылады.

Терапияның тағы бір мысалы - балалардың моторикасын және нұсқауларды орындау қабілеттерін дамыту. Бұл жағдайда балаларға жаттығулардың орнына, мысалы, итке немесе мысыққа бауды бекіту, кірпікшені бекітіп, ашпау, жануарды тарау, оған ем ұсыну ұсынылады. Ересек терапевтпен немесе басқа балалармен салыстырғанда балаларға итпен ортақ тіл табу оңай болғандықтан, иттер аутист балаларға «дене тіліне» назар аударуға үйретеді - ым-ишарат, бет-әлпет, оларды бірлескен ойындарға баулу, қарым-қатынасқа деген қызығушылықты ояту. Осындай іс-шаралар арқылы балалар әртүрлі әлеуметтік дағдыларды игереді, теңгерімді, қарым-қатынасқа ие болады.

в) *Фелинотерапия* немесе мысық терапиясы.

Мысықтар жалғыздықтан, тыныштықты, қан қысымын төмендетуіне септігін тигізеді. Олардың биоөрісі жүректің жұмысын тұрақтандырады, буын мен бас ауруын жеңілдетеді, жарақаттың тез жазылуын, ішкі қабыну ауруларын емдейді. Мысықпен ұзақ достық

иммундық жүйені нығайтады және денсаулық пен ұзақ өмірге ықпал етеді.

Мысықтар гипертония, ревматизм, миокард инфарктісі, ұйқысыздық, асқазан жарасы, гастрит, бронхит, пневмония, тұмау, депрессия, невроз, жүйке аурулары үшін «тағайындалған». Мысықты тарту - бұл сауықтыру процесін ынталандыратын белгілі бір дыбыстық тербелістер (жиілігі 20-дан 50 герцке дейін). Пуртинг дененің қорғанысын арттыруға көмектеседі, жараларды тездетеді, осы жиіліктегі дыбыстық тербелістердің әсерінен сүйек тығыздығы жоғарылайды, бұл сынықтардың емделуіне ықпал етеді.

г) *Дельфинотерапия* – медициналық және психологиялық сауықтыруға жауап беретін дельфинмен емдеу терапиясы.

Дельфиндер - бұл ең жұмбақ және күрделі ұйымдастырылған теңіз өмірі. Дельфиндермен байланыстың әсері анағұрлым айқын. УДЗ адамның денесін жасушалық деңгейде уқалайды және оны «жақсы күйінде» ұстайды. Дельфин терапиясының негізгі механизмдері: «өздігінен жүру» және «эхолокация». Терапияның бұл түрі әсіресе психологиялық жарақат алған және медициналық және психологиялық оңалтуды қажет ететін адамдар үшін пайдалынады.

Дельфиндер адамға ұзақ уақытқа оң психотерапиялық әсер бере алады, оның жұмысын жақсартады, жүйке жүйесін тыныштандырады. Мұның бәрі дельфиннің биофилдиясы және олар жариялаған ультрадыбыс туралы. «Толқындарды» қабылдаған адамда мидың оң стимуляциясы болады, басқаша айтқанда, адам біршама бақытты болады!

Емдеу «өздігінен жүру» деп аталатын құбылыстың әсерінен жүреді - ультрадыбыстың әсерінен кавитация нәтижесінде жасуша мембранасына енетін ферменттер, арнайы гормондар ағымы. Ультрадыбыс жасуша деңгейінде массаж жасайды, жасуша мембранасының өткізгіштігін жақсартады және белсенді ингредиенттердің теріге енуіне мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, кавитация деп аталатын әсер бар, жасушалардың өзара үйкелісінен олардың құрамындағы газдар өз кеңістігінен шығып, жоғалады. Сонымен қатар, дельфиннің эхолокациясы ауырсынуды басатын әсерге ие. Адамның дельфиндермен байланысының физиологиялық әсері мидың биоэлектрлік белсенділігіндегі айтарлықтай өзгерістермен сипатталады.

Әсер ету механизмін әртүрлі елдердің ғалымдары мұқият зерттейді. Кейбір дереккөздер церебральды-гормоналды әсер ету механизмі туралы айтады

д) *Аквариум терапиясы* –балаларды үйдегі балық ыдысымен

емдеу. Балықты байқау адамды жүйке күйзелісі мен стресстік жағдайлардан кейін тыныштандырады. Аквариум қолайлы микроклиматты құруға ықпал етеді. Аквариумдағы балықты көру - демалудың тамаша тәсілі. Осы сәтте адам эмоционалды босату мүмкіндігіне ие

Қазақстандағы жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарының қызметі

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларда аса маңызды әлеуметтік құрылым – отбасының ықпалы жетіспейді. Тәрбиеленушілер үшін балалар үйі – уақытша болатын жер, оқу аяқталғаннан соң балалар өздігінен өмір сүру үшін ашық әлеуметтік ортаға шығарылады. Тәрбиеленушілердің өмір жолдарының ойдағыдай болуы оларды балалар үйінің дербес өмірге қаншалықты дайындағанына байланысты. Жеткілікті өмірлік тәжірибесі жоқ, әдеттегі қамқорлық пен өмір салтынан айырылған бұрынғы тәрбиеленушілер дербес өмірге кірісуге дайын емес болып шығады.

Балалардың есеюі олардың ересектермен белсенді өзара әрекеттестігі жағдайында мүмкін болады. Сондықтан жетімдік өмір салтының ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтенуі мен дербестену процесіне жағымсыз ықпал етуі, сондайақ ересектердің балаларға қатысты позицияларының қалыптасуына ықпал еткен қоғамдағы елеулі өзгерістер, міне бұлардың бәрі әр түрлі әлеуметтік құрылымдардың тәрбиелік ықпалдарын оңтайландырудың мүмкіндіктері мен жеке тұлға қалыптасуының жаңа резервтерін іздестіруге қажеттілігіне әкеледі.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың проблемалары ғылым мен іс-тәжірибенің ең әр түрлі салаларындағы көптеген зерттеушілердің: дәрігерлердің, психологтардың, педагогтардың, философтардың, социологтардың назарын аударып келді және аударуда.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың проблемаларын зерттеуді төрт топқа бөлуге болады. Біріншіден, жеке алғандағы балалар үйінің нақты тәжірибесіне кешенді талдау жасауға арналған бірқатар жұмыстар пайда болды

(Г. Ананьева, А. Андреева, Н. Анохина) [1, 2, 3].

Екіншіден, балалар үйлері тәрбиеленушілерінің психологиялық бейімделу проблемалары белсенді түрде зерделенуде. Шетелдік психологтардың арасында жабық үлгідегі мекеме жағдайларындағы баланың жеке тұлғасы дамуының проблемаларын, аналық жылу мен аялаушылықтың жоқтығы салдарларын жою мүмкіндіктерін А. Адлер, А. Фрейд, Й. Лангмейер, З. Матейчик зерттеді [4, 5, 6].

Үшіншіден, балалар үйі тәрбиеленушілерінің депривация проблемаларына отандық зерттеушілер И.В. Ежовтың, Ю.А. Евдокимовтың, И.В. Дубровинаның, А.М. Прихожанның, Н.Н. Толстыхтың, Т. Войтенконың [7, 8, 9, 10, 11, 12] еңбектері арналды.

Төртіншіден, жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардың әлеуметтену проблемаларын өз еңбектерінде И.С. Кон, Л.М. Шипицына зерттеді [13, 14].

Олар жетім баланың әсіресе, интернаттық мекемелердің көмегі арқылы өмірге бейімделетін әлеуметтік-эмоциялық саладағы дамуының өзіндік тетіктерінің қалыптасуын атап көрсетеді.

Мұнымен бірге балалар үйлерінде тәрбиеленушілердің ересектік өмірге, балалар үйі қабырғаларынан тыс өмірге бейімделуіне байланысты көптеген зерттеулер жүргізілуде. Балаларды дербес өмір мен қызметке дайындаудың әлеуметтік-психологиялық қырлары И.С. Конның, А.В. Петровскийдің [13, 15] зерттеулерінде келтірілген. Жетім балаларды дербес өмірге дайындаудың бұл проблемасының педагогикалық қыры П.П. Блонскийдің, А.С. Макаренконың, В.А. Сухомлинскийдің еңбектерінен [16, 17, 18] көрініс тапты.

И.Ф. Дементьеваның, Ю.А. Евдокимовтың еңбектерінде жетімдіктің алдағы ересектік өмір үшін әлеуметтік салдарлары қарастырылады [19, 8].

Жоғарыда санамаланған авторлардың еңбектеріне талдау жасау балаға достастық ортаны қалыптастыру проблемасының көп қырлы екенін және кешенді зерттеуді талап ететінін дәлелдейді. Алайда, аталған проблемаға арналған жарияланымдардың жеткілікті екеніне қарамастан балаға достастық ортаны қалыптастыру технологиялары балалар үйлері жұмысының тәжірибесіне жеткіліксіз енгізілген және зерттелген, бұл қосымша теориялық арнаулы еңбектер мен істәжірибелік зерттеулерді талап етеді.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру мекемелерінде балаларды күтудің, қадағалаудың, бағудың, тәрбиелеудің, оқыту мен дамытудың ортақ міндеттері бар. Балалар үйі балаға отбасын қандай да бір мөлшерде алмастыруды көздейтін мемлекеттік әлеуметтік құрылым болып табылады. Отбасын алмастыратын әлеуметтік құрылым ретіндегі балалар үйі орындауы тиіс қызметтерді анықтау үшін отбасы орындайтын қызметтерді қарастырайық.

Социолог А.Г. Харчев [21] отбасының мынадай әлеуметтік қызметтерін бөліп көрсетеді:

- қалпына келтірушілік – жеке тұлғалық тұрғыда балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру, биологиялық қалпына келтіру;
- тәрбиелік – жас ұрпақты тәрбиелеп, әлеуметтендіру;
- шаруашылық-тұрмыстық – қоғам мүшелерінің тән саулығын қолдау, отбасындағы балалар мен қартаң мүшелерді күту;
- экономикалық-кәмет жасына толмағандар мен отбасының еңбекке қабілетсіз мүшелеріне қаржылық қолдау жасау;
- бастапқы әлеуметтік бақылау – өмірлік қызметтің әр түрлі салаларында отбасы мүшелерінің мінез-құлықтарын моральдық жағынан реттеу, сондай-ақ жұбайлардың, ата-аналар мен балалардың арасындағы қатынастағы жауапкершіліктер мен міндеттемелерді реттеу;

- рухани қарым-қатынас – отбасы мүшелері жеке тұлғаларының дамуы, рухани жағынан өзара байытылу;
- • әлеуметтік-мәртебелік – отбасы мүшелеріне белгілі бір әлеуметтік мәртебе беру; қоғамның әлеуметтік құрылымын қабылдау;
- • бос уақыттық – бос уақытты ұтымды ұйымдастыру,
- қызығушылықтардың өзара байытылуы;
- • эмоциялық-психологиялық қорғанысқа, эмоциялық қолдауға
- ие болу.
- Егер отбасының бұл функцияларын балалар үйіне түсіретін болсақ, онда балалар үйі баланың әлеуметтік өмірге араласуының аса маңызды функциясын орындауы тиіс. Бұл функцияның басымдығына балалар үйінде тәрбиеленетін жетім балаларда аса маңызды әлеуметтік құрылым – отбасының ықпалы жоқтығы жағдай жасайды.

Тәрбиеленушілер үшін балалар үйі уақытша болатын жер, оқу аяқталған соң балалар өздігінен өмір сүру үшін ашық әлеуметтік ортаға шығарылады. Балалар үйінің

тәрбиеленушілерді бұл дербес өмірге қаншалықты дайындағаны олардың одан кейінгі өмір жолдарының ойдағыдай болуына жағдай жасайды.

- Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастырудың қолданыстағы формаларын төрт санатқа бөлуге болады:
 - • отбасылық (қорғаншылдық, қамқорлық, асырап алу);
 - • мемлекеттік (сәбилер үйлері, балалар үйлері, әр түрлі үлгідегі мектеп-интернаттар);
 - • мемлекетте қорғаншылық міндеттердің бір бөлігін сақтай отырып, отбасылық тәрбиенің элементтерін үйлестіретін мемлекеттік-қоғамдық санат (балалар қабылдайтын отбасылар – отбасылық балалар үйі, патронаттық отбасылар, балалар баспанасы);
 - • мемлекеттік емес (жекеменшіктегі балалар үйлер, баспаналар және басқалар).
- Мекемелерге: жетім балалар, бағудан бас тартылған балалар, соттың шешімі бойынша ата-аналарынан ажыратылған балалар, ата-аналық құқықтарынан айырылған, сотталған, іс-әрекеттілікке қабілетсіз деп танылған, ұзақ уақыт емделіп жатқан (оның ішінде психикалық аурулар да бар) ата-аналардың балалары, сондай-ақ ата-аналарының тұратын жері анықталмаған балалар мен күн көрісі төмен отбасылардың балалары қабылданады.

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымдардың бәріндегі мақсаттық бағыт – бұл балаларды әлеуметтік қорғау, оларға қоғамдағы мінез-құлық дағдыларын беру, олар үшін оңтайлы өмірлік жолды анықтау, психикалық және тәндік денсаулықты қалпына келтіру.

- Мекеменің негізгі міндеттері:

1. Жеке тұлғаның ақыл-ой, эмоциялық және денелік дамуына себеп болатын үй жағдайларына жақындатылған қолайлы жағдайлар жасау.
2. Тәрбиеленушілерді әлеуметтік қорғауды, медициналықпсихологиялық-педагогикалық жағынан оңалдыруды қамтамасыз ету.
3. Жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің мүдделері үшін білім беру бағдарламаларын игерту, оқыту мен тәрбиелеу.
4. Тәрбиеленушілердің денсаулығын сақтау мен нығайтуды қамтамасыз ету.
5. Тәрбиеленушілердің құқықтары мен мүдделерін қорғау. Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды оқытудың әр түрлі нұсқалары бар [20]:

Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалар мектеп – интернатта тұрып, оқиды. Бұл жағдайда мынадай түр өзгерістер кездеседі:

- топтары жасы бірдей балалар мен қыздардан жас және жыныстық белгілері бойынша толымдалған мектеп-интернат. Сыныпты бұлайша толымдауда балалардың қарым-қатынас шеңбері шектеулі болады, бұл балалардың қатынастық-байланыстық дағдыларының айтарлықтай дамымай қалуына әкеп соғатыны күмәнсіз.

- топтары «отбасының орнын басу» қағидаты бойынша – жынысы мен жастары әр түрлі балалармен толымдалған мектеп-интернат. Сыныпты құру қағидаты да осындай, бірақ бір сыныпта «отбасының орнын басатын» бірнеше топтың балалары оқиды.

- жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалардан сынып толымдау мен оларды оқытудың бірінші, екінші нұсқасы да мектеп-интернат жағдайларында олардың әлеуметтік-емоциялық дамуына қолайлы жағдай жасамайды, өйткені «мекен ету ортасы», әсіресе отбасыларда тәрбиеленетін балалармен «шектелген».

Бұл проблеманы шешудің бірнеше жолы бар:

- Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды мектеп-интернаттан тыс орналасқан қосымша білім беру мекемелерінің жұмысына белсенді қосу. Бұл олардың эмоциялық және қатынас-байланыстық тәжірибесін молайтады. Әр түрлі шағын әлеуметтік орталарда өз «Мені» позициясын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен бірге егер бала бір емес, балалардың әр түрлі топтарымен өзара әрекеттестік болатын бірнеше үйірмеге (студияға, өнер мектептеріне) қатысса, онда өте жақсы.

- Мектеп-интернат көбінесе ықшамауданның, шағын ауылдың, кенттің балалары үшін мәдениет құрушы балалар орталығына айналды. Мектеп-интернатқа отбасылардағы балалар да келеді. Мұндай жағдаят жетім балалар үшін қарым-қатынас – байланыстар тұрғысынан емес, сондай-ақ олардың эмоциялық даму тұрғысынан да неғұрлым қолайлы. Оларда «қонақтың» емес, «қожайынның» сезімі; өз абыройын сезіну мен өзін және өзінің мектеп-интернатын жақсы жағынан көрсету ниеті қалыптасады.

- Балалардың жексенбі, мереке күндерінде, каникул күндерінде қамқоршы және қорғаншы отбасыларда; өз туысқандарында болуы. Баланың әлеуметтенуі мен оның әлеуметтік-эмоциялық даму проблемаларын шешудің бұл жолы бәрінен бұрын, баланың отбасындағы өмірлік жағдайларға тап болып, отбасылық қатынастардың әлеуметтік-тұрмыстық дағдылардың тәжірибесіне ие болатындығымен маңызды.

2. Жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балалар балалар үйінде тұрады, өздерінің білім деңгейіне сәйкес келетін шағынаудандағы мектепке барады. Қазіргі уақытта балалар үйлерінің тәрбиеленушілері баратын мектептерде сыныптарды толымдаудың мынадай формалары орын алуда:

- мектепте тек балалар үйінің балаларымен толымдалған «жетімдер сыныптары» құрылады. Оларды жеке сыныпқа жасанды жолмен бөлу көбінесе бұл балаларда «отбасылық балалардың» ғана емес, сондай-ақ педагогтардың да көзқарасына байланысты ашу-ыза туындатады.

- жетім бала үшін сыныпта отбасында тәрбиеленетін құрдастарымен бірге оқитын жағдаят неғұрлым қолайлы болып шығады. Бұл кезде бала сыныптағы құрдастарының ұжымы мен балалар үйінде әр түрлі жағдаятта болады. Бұл жағдаяттардың әрқайсысы әр түрлі эмоциялық көріністерге: ашу-ызалы, жалған, бейімделгіш мінез-құлықтан «отбасылық» балалармен жақсы достық қатынастарға дейін әкеледі.

Қазақстандағы жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарының қызметіне толығырақ тоқталайық. 2009 жылдың сәуір айынан маусым айына дейін жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған білім беру ұйымдарында балаға достастық ортаны қалыптастырудың құрамдас негіздеріне мониторинг жүргізілді. Зерттеулер Алматыда (№2 балалар үйі және жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған мамандандырылған «Жанұя» кешені), Таразда («Ұлан» балалық шақ үйі, Сарымолдаев атындағы №1 балалар үйі), Қостанайда (Қостанай облыстық балалар үйі, Қостанай қаласындағы балалар мен жасөспірімдерге арналған баспана), Семейде (№8 балалар үйі, «Подросток» балалар баспанасы), Атырауда (облыстық №1 мектеп-интернат, «Ақбота» балалар үйі) жүргізілді. Аталған мекемелер жұмыстың әр түрлі бағыттары бойынша бағдармалар мен үлгілер көрсетті. Үлгілердің, бағдарламалар мен жобалардың мазмұндары мекеменің тұрпатына қарай ерекшеленеді. Бірақ тұтастай алғанда ұйым әрбір кезең үшін нақты шарттарға жауап беретін жұмыстың перспективалық жоспарын таңдай алады. Көкейкесті міндеттер шеңбері айқындалады. Оларды іске асыру жолында бағдарламалар әзірленеді, инновациялық үлгілер енгізіледі. Бағдарламалардың ішінде жобалар да ұсынылады. Бағдарламалардың, үлгілер мен жобалардың тиімділігі мониторингтің

көмегімен айқындалады. Мұның жарқын мысалы ретінде тараз қаласындағы «Қ. Сарымолдаев атындағы №1 балалар үйі» мемлекеттік мекемесінің қызметін ұсынуға болады.

ОТБАСЫНАН ТЫС ТӘРБИЕЛЕНЕТІН БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Балалар үйлерінде тәрбиеленетін балалардың психикалық дамуын көп жылдар бойы зерттеген психологтар И.Лангмейер мен

З.Матейчик [6] «психикалық депривация» түсінігін енгізді. Олар мұны ұзақ уақыт бойы субъектіге кейбір негізгі өмірлік маңызды психикалық қажеттіліктерін жеткілікті мөлшерде қанағаттандыру үшін мүмкіндік берілмейтін өмірлік жағдаяттардың нәтижесінде туындайтын психикалық жағдай ретінде түсіндіреді.

Баланың зияткерлік дамуының жеткіліксіздігі танымдық процестердің дамымағандығынан, әлсіреуі немесе қалыптаспағандығынан, ойлаудың (көрнекілік-бейнелік, абстрактілі-қисындық, ауызшалық және т.б.) нашар дамуынан, есте сақтаудың нашарлығынан, назар аударудың тұрақсыздығынан, білімдарлықтың төмендігінен, пәндер мен оқиғаларға ұзаққа созылмайтын қызығушылықтың нәтижесінде басталған істі аяқтай алмаушылықтан, танымдық уәжделудің төмендеуінен және т.б. көрінуі мүмкін. Психологиялық зерттеулер тәрбиеленушілерде көңіл бөлу мен есте сақтау даму деңгейінің орташа статистикалық нормадан ауытқымайтынын дәлелдейді. Алайда ішкі күштерді, тірексіз іс-тәжірибелік әрекеттерді талап ететін міндеттерді шешудегі қабілетсіздіктен көрінетін жағдайда аса тәуелділік, абстрактілік қисындық ойлау мен ауызша-қисындық ойлау дамуының төмендеуі айқындалды. Бұл мәліметтер балалар үйлерінде тәрбиеленушілерді зияткерлік дамудағы төмендеудің негізгі себептері туа біткен тұқым қуалаушылық факторлары, орталық жүйке жүйесі жұмысының анатомиялық-физиологиялық бұзушылықтары емес, ортаның ықпалы, педагогикалық, жаңсақтықтар болып табылатынын дәлелдейді. Себептердің біреуі ересектермен сапалы, мазмұнды қарым-қатынастың жоқтығы болып табылады [8].

Барлық зерттеушілер балалар үйлері тәрбиеленушілерінің жеке тұлғасының қалыптасуындағы көп қиындықтар эмоциялық-еріктік салада: әлеуметтік өзара әрекеттестіктің бұзылуынан, өзіне деген сенімсіздіктен, өзін-өзі ұйымдаструшылық пен мақсатқа ұмтылушылықтың төмендеуінен, дербестіктің жеткіліксіз дамуынан, өзін өзі барабар емес бағалауынан, айналасындағылармен қалыпты өзара қарым-қатынастар жасауға қабілетсіздіктен, ынтымақтасу үрдісінің мүлдем жоқтығынан көрініс табатынын атап көрсетеді. Осы тектес бұзылушылықтар көбінде аса аландаушылықтан, эмоциялық ширығудан, психикалық қажудан, эмоциялық торығудан, әр текті кедергілерге аса сезімталдықтан, қиындықтарды жеңуге дайын еместіктен, жетістіктер мен табысты қажетсізінудің төмендеуінен, сенімсіздіктен, қызбалықтан, ұстамсыздықтан, шамадан тыс импульстік белсенділіктен, эмоциялық салқындықтан, өзін өзі күштеуден, айналасындағылармен эмоциялық қарым-қатынастардың бұзылуынан, енжарлықтан, торығудан және т.б. байқалады [8]. Балалар үйлерінің жасөспірімдеріндегі бірқатар ерекшеліктер олардың айналасындағы адамдармен өзара қарым-қатынастарынан көрініс табады. Он жасқа жеткенде жасөспірімдерде олардың ересектермен, құрдастарымен бала үшін іс жүзіндегі пайдалылығына негізделген қатынастары орнайды, «жақындыққа тереңдемеу» қабілеттілігі, сезімдердің үстірттігі, моральдық арамтамақтық (нұсқау бойынша өмір сүру әдеті), өзінің зияндылығын, қажет еместігін ойлап, күйзелу қалыптасады.

Араласа білмеу мінез-құлықтың барабар емес ниеті түзулік немесе озбырлық (мысалы, барлығы үшін айналасындағыларды кінәлау, өз кінәсін мойындай алмауы мен оған ниет білдірмеуі және басқалары) сияқты қорғаныстық формаларының басымдыққа ие болуына себеп болады. Бір жағынан, балаларда ересек адамның назар аударуы мен достық

пейілін, адамдық жылуды, мейірім мен оңды эмоциялық қарым-қатынастарды қажетсінуі артады, екінші жағынан бұл қажетсінуге толықтай қанағаттанбау байқалады: ересектер тарапынан балаларға аз көңіл бөлінуі, бұл қатынастарда жеке тұлғалық мәселелер сөз болуының аздығы, олардың эмоциялық жұтандығы мен негізінен мінез-құлықты тәртіптеуге бағытталған мазмұнды бір сарындылық, ересектердің жиі алмасуы. Ересектермен қарымқатынастағы санамаланған ерекшеліктер балаларды біріншіден, толыққанды жеке тұлға қалыптасуының негізінде жатқан өзінің керектігін сезінудің маңыздылығынан, екіншіден, басқа адамның құндылығына тілектес болудан, адамдарға терең байланып-маталудан айырады.

Мектеп оқушылары мен балалар үйлерінде тәрбиеленушілердің арасындағы айырмашылықтар басқа балалармен араласуда да байқалады. Балалар үйлерінде тұратын балалардың бәрі толып жатқан құрдастарына бейімделуге мәжбүр болады. Балалар санының көптігінде эмоциялық ширығуды, алаңдаушылықты, күшейіп келе жатқан озбырлықты жасайтын ерекше әлеуметтік-психологиялық жағдайлар жасырулы болады. Балалар үйіндегі өмір жағдайлары: балалар мен ересектердің арасында тәулік бойы болу, көңілсіздік, үйжайларда оңаша болуға жеткілікті кеңістіктің жоқтығы; жеке заттары мен өз орнының жоқтығы оның жеке тұлғалық дамуына ықпал етеді, өзін жеке тұлға ретінде сезінуін қиындатады.

Балалар үйіндегі балалар еріксізден ересектермен және құрдастарымен тұрақты қарым-қатынаста болатын жағдаят ерекшелігін есепке алатын болсақ, балалардан қарым-қатынас дағдыларын тиімді қалыптастыруды, ұжымдық міндеттерді шеше білуді, қақтығыстардан шығар жолдарды табуды күткендей боламыз. Алайда, балалар үйлері тәрбиеленушілерінің мектеп оқушыларымен салыстырғанда ересектермен, құрдастарымен қарым-қатынастағы жанжалдарды шешуде көбінде жолы бола бермейді.

Балалар үйінің жасөспірімдерінде өзіндік сананың қалыптасуында да өз ерекшеліктері бар. А.М. Прихожан мен Н.Н. Толстых [11] отбасында және отбасынан тыс өсіп келе жатқан жасөспірімдердегі «Мен» бейнесінің сипаттамасы бірқатар мәнді параметрлер бойынша ерекшеленеді деп есептейді: 1) өзінің жеке тұлғалық ерекшеліктеріне, мүмкіндіктеріне бейімделу (бұқаралық мектеп) – сыртқы ортаға бейімделу (мектеп-интернат); 2) «Мен» бейнесінің есейгендік, онымен байланысты өзіндік құндылықтар жүйесі бағытында қарқынды қалыптасуы (бұқаралық мектеп) – «Мен» бейнесінің бұл жақтарының көрсетілген кезеңдерінің тұрақтылығы (мектеп-интернат); 3) жасөспірімдік сипаттамалардың айқын көрінуі (бұқаралық мектеп) – «Мен» бейнесінің кейбір жақтары дамуының жас сипаттамаларымен сәйкес келмеуі (мектеп-интернат).

Жасөспірімдік кезең оңашалану, дербестік үшін күреспен, бақылауды қабыл алмаумен және т.б. сипатталады. Алайда егер де мектеп оқушылары өздерінің дербестікке ұмтылуын, қамқорлық пен бақылау жасауға қарсы наразылығын ашық білдірсе, онда интернатта құндылықтар ретінде оған тура қарама-қарсы нәрсе бөлініп көрсетіледі – өзіне бақылау жасау қажеттігін мойындау «...интернаттағы мінез-құлқы ойдағыдан анағұрлым төмен жасөспірімдер өздеріне қамқорлық, бақылау қажет деп есептейді: бұқаралық мектептегі 10%-ға қарсы 70%». Өмірді үнемі регламенттеу, дербес таңдауға немесе маңызды шешімдер қабылдауға қабілетсіздік тәрбиеленушілердің өз өмірлерін өздігінен ұйымдастыру қажеттігін елеулі әлсіретеді, жұмыстар, уақытты бөлу аталған дағдыларды дамытпайды, бұл олардың балалар үйінен шыққаннан кейінгі әлеуметтік бейімделуін қиындатады [8].

Балалардың дербестігі дамуындағы кемшіліктерге олардың айналасындағы ересектердің тарапынан жасалатын аса қорғаншылық, шамадан тыс қамқорлық себеп болады деп есептеу қабылданған. Жас кезінен балалар үйінде тұрып келе жатқан балалар көбінде қорғаншылықтың жоқтығы, ересектермен қарымқатынастардың тапшылығы жағдайдарында

өседі. Оларды дербес болуға мәжбүрлейтін жағдайларда балалардан өзін-өзі ұйымдастыру, өз мінез-құлқын жоспарлау икемділіктері дамуының салыстырмалы түрдегі жоғары деңгейін күтуіміз керек еді. Алайда мінез-құлық еркіндігі дамуының бұл элементтері тәрбиеленушілерде олардың отбасындағы құрдастарымен салыстырғанда анағұрлым төменгі дәрежеде қалыптасқан. Балалар үйіндегі балалардың ересектермен шектеулі, көпшілік жағдайларда топтық қарым-қатынасы іс-жүзінде балаға дербестік бермейді, керісінше, оны қатаң күн режимімен, «қандай» да бір сәттерде ересектер үнемі жасайтын нұсқаулар, ересектер тарапынан жасалатын бақылаумен қатты шектеледі, сөйтіп қадам басқан сайын бөтендердің нұсқауларын орындау әдеті қалыптасады. Отбасында тәрбиеленетін бала талап етулер мен бақылау жасаудың неғұрлым жұмсақтау жағдаятына тап болады, ересектермен бірге күрделі қызметке қатысады, жекелеген жұмыстарды орындауды ғана емес, жоспарлаудың, қызметті ұйымдастырудың, бақылаудың жеткілікті дәрежедегі күрделі бағдарламаларын меңгеруге де үйренеді. Отбасында бұл күрделі қызметтік элементтердің бәрін меңгеру арнайы оқыту жағдаятында өтпейді, қызметтің алуан түрлерінің аясына табиғи түрде еніп кетеді. Балалар үйлерінің тәрбиеленушілері қызметтің алуан түрлерінде ересектермен өзара әрекеттестіктің мұндай саналуандылығынан айырылған, осының нәтижесінде оларда мінез-құлықты ерікті түрде реттеудің, жоспарлау, өзіне өзі бақылау жасау, және т.б. сияқты басты элементтері жеткіліксіз қалыптасқан болып шығады [12].

Өзінің қазіргі жағдайын өткенмен және болашақпен салыстыра білу қабілеті – дамушы жеке тұлғаның өзіндік санасындағы аса маңызды оңды білім. Балалар үйлері тәрбиеленушілерінің эмоциялық қолайсыздықтары, өткені, бүгінгі күні мен болашағына қатысты алаңдаушылық олардың санасына өзіндік із қалдырады.

Отбасы мен балалар үйлерінде тәрбиеленуші жасөспірімдердің уақытша перспективасын кезінде А.М. Прихожан мен Н.Н. Толстых [11] егер мектеп оқушылары үшін іске асуы жеткілікті дәрежеде алыс болашақпен (институтқа түсуге, отбасын құруға ұмтылу, кәсіптік қызметте табыстарға жетуге және т.б.) байланысты сарындардың көптігі сипатты нәрсе болса, онда тәрбиеленушілерде бүгінгі күннің немесе жуырдағы болашақтың сарындары (футбол ойнау, ертеңгі болатын бақылауды «4»-ке жазу және т.б.) басым болатынын, алыстағы перспектива сарындарының іс-жүзінде білдірілмегенін анықтайды. Уақытша перспективаның маңызды жағы – болашақ кәсіп туралы түсінік. Мектепте ерте жасөспірімдік кезең бойында балалар таңдаған кәсіптер саны арта түседі: егер көптеген балалар дәстүрлі немесе беделді кәсіптерді көрсететін болса, онда бұдан кейінгі кезеңде әркім өз кәсібін таңдап алады және де олар сыныптағы жекелеген оқушыларда іс-жүзінде қайталанбайды. Балалар үйінде керісінше көрініс байқалады: жас өскен сайын аталған кәсіптердің мазмұны тәрбиеленушілер жіберілетін техникумдар мен училищелерде оқытылатын мамандықтар төңірегіне шоғырлана бастайды.

О.Н. Пуртованың [23] мәліметтері бойынша мектептегі жасөспірім өзінің армандауларынан бас тарта отырып, өмірдің объективтік жағдайлары мен өзінің қабілеттіліктеріне неғұрлым сәйкес келетін кәсіпті таңдайды, кәсіптік өзін өзі анықтауға қажетті өзін өзі шектеуді саналы түрде жүзеге асырады. Мұны балалар үйінің тәрбиеленушілері үшін басқалар орындайды. Кәсіптік өзін өзі анықтау жеке тұлғалық өзін өзі анықтаудың құрамдас бөлігі болып табылатындықтан бұл жеке тұлға қалыптасуының бүкіл барысының қаншалықты қолайсыз ықпал ететіні түсінікті болады. Жеке тұлғалық өзін өзі анықтауда жеңсіздік сәйкестіктің

қалыптасуы елеулі орын алады. Рөлдер жөніндегі қате қалыптасқан түсініктер тәрбиеленушілердің өз отбасын құру мен оны сақтауда елеулі қиындықтарды бастарынан өткізуге әкеп соғады. Олар отбасылық өмірде көбінесе бақытсыз болады, күйеуінің немесе әйелінің атааналық отбасына үлкен қиындықпен кіреді, жұбайымен толыққанды қатынастар

орнатуға қабілетсіз болады. Оларда бастапқыда жақындық жылдам дамымай, олардың некелері берік болмай шығады [2].

Т.И. Юферева [24] психологиялық жыныстың қалыптасуын зерделеуге арналған зерттеу жүргізді. Нәтижелер кәдімгі жасөспірімдерде еркек пен әйелдердің бейнелерінде отбасы туралы түсініктер көп орын алатынын көрсетті, оның үстіне бұл түсініктер толып жатқан оңды сипаттамалармен толықтырылған. Отбасында мектеп оқушылары еркектер мен әйелдерді неғұрлым жан-жақты бағалайды, олардың отбасы, ондағы өзара қатынастар туралы түсініктері толықтай өміршең және нақты мазмұнмен толықтырылған. Балалар үйі тәрбиеленушілерінің отбасы туралы түсініктерінде еркек пен әйел бейнелері неғұрлым ұстамды орын алады, жұтаңдығымен, абстрактілігімен және жағымды сипаттамалардың сұлбалығымен және жағымсыз сипаттамалардың егжей-тегжейлілігімен, эмоцияға толы екендігімен ерекшеленеді.

Отбасындағы жасөспірімдерде әйел мен еркек бейнелерінде көп орынды отбасы туралы түсініктер алады, оның үстіне бұл түсініктер толып жатқан нақты сипаттамалармен толықтырылған.

Адамдар өз отбасында әдетте ата-аналық отбасының үлгісін қалпына келтіріп, мінез-құлықтарында тікелей немесе «керісіншіге дейінгі дәлдікпен» әке немесе ана ролін қайталайды. Психологтар ешқандай тәжірибе жоқтан гөрі, тіпті өте нашар болса да ертеректегі отбасылық тәжірибенің болғаны жақсы деп есептейді. Отбасылық жағымсыз тәжірибе балаға сәйкестіктің даму процесінде одан бойын аулақ салуға және өзі жөнінде еркек ретінде немесе әйел ретінде «қарама-қайшылық» үлгісінің қағидаты бойынша өзіндік түсінік құруға мүмкіндік береді.

Балалар үйіндегі өмір мұндай тәжірибені де бермейді, осының салдарынан шатастырылған, анықталмаған жеңсілік сәйкестілік туындайды.

Отбасы бағасының жоғарылығы тәрбиеленушілер үшін отбасындағы өзара қатынастарды, үй иесі бейнесін дәріптеушілікке жағдай жасайды. Олардың оңды үлгісі көмескі, нақты бөлшектермен толықтырылмаған. Мұнымен бір мезгілде күйеу, әйелі қандай қасиеттерге ие болмауы тиістігі туралы басқа – жағымсыз үлгі, нақты бейне де бар. Екі бейненің қақтығысы талаптардың қақтығыстық жүйесін туындатады, ол еркек немесе әйел ретінде өзі туралы барабар түсініктердің қалыптасуына жағымсыз әсер етеді және соңғы есепте психологиялық – жеңсіктік сәйкестік қалыптасуының қалыпты процесін бұрмалайды. А.М. Прихожан [10] былай деп жазады: «жетім балалардың озбырлығы, айналасындағыларды айыптауға ұмтылысы, өз кінәсін мойындағысы келмеу және қолынан келмеуі, яғни қақтығыстық жағдаяттарда мінез-құлықтың қорғаныстық формаларының басым болуы мен осыған сәйкес қақтығысты сындарлы шешуге қабілетсіздігі бірден көзге түседі». Мойындаудағы қажетсінулерді іске асырудың мүмкін еместігі қызба әрекеттерге, жегідей жеген ширығу сезіміне, мазасыздануға, жанкештілікке әкеледі. Бұл балалардың мінез-құлқы ашуланшақтықпен ашуыза көріністерімен, агрессиямен, оқиғалармен өзара қатынастарға шамадан тыс жауап берумен, ренжігіштікпен, құрдастарымен қақтығыстарда ұрынумен, олармен қарым-қатынас жасай білмеуімен сипатталады.

Отбасынан тыс өсетін балаларды көбінде жеке тұлғаның қалыпты дамуы үшін соншалықты маңызды өз құндылығы туралы түсінікті әлеуметтік бекіту тәсілдері жоқ болады. Аналық депривацияның салдарынан қалыптасатын Мен – тұжырымдамасы көп жағдайда оңды мазмұннан толықтай ажыраған болып шығады және ол сондықтан да өте әлсіз, өзін озбырлықтан басқа адамдарға деген дұшпандықтың көмегімен қорғайды.

А ғылшын психологы Р.Бернс [25] былай деп жазады: «Жағымсыз Мен тұжырымдамасы мен тұйық, сезімсіз, озбыр жеке тұлғаның дамуы балада ата-аналарға ынтықтықты қалыптастырудағы сәтсіздіктердің салдары болып табылады деп ұйғаруға

болады». Балада бәрінен бұрын сырттатылғандық, қараусыз қалғандық сезімі (бұл өмір шындығына сәйкес келмеуі де мүмкін) пайда болады, ол одан кейін жағымсыз Мен – тұжырымдаманың негізін құрады. Бұл өз кезегінде адамдарға қатысты шиеленістің пайда болуымен нақты индивидті қабылдамауға әкеледі. Мұндай өзара әрекеттестік барысында өзіне өзінің, сондай-ақ басқа адамдармен жағымсыз қатынас күшейеді. Баладағы ересек адамның бейнесі жылулықпен де, сүйсіпеншілікпен де қауымдаспайды және де ол олардан осыған ұқсас әрекеттерді күтпейді де». Әлеуметтік мойындауды қажетсіну жетекші қажеттіліктердің біріне айналады, ал оның жүйелі түрде қанағаттандырылмауы толыққанды еместіктің тұрақты кешені қалыптасуының көзіне және көптеген жеке тұлғалық жағымсыз құрылымдар пайда болуының себебіне айналады. Баланың әлеуметтік дамуындағы қиындықтар заңды түрде өз соңына жеке тұлғалық өзіндік сананың дамуындағы ауытқушылықтарды ертеді, баланың өзін өзі бағалауына, әлеуметтік ортамен қатынастарына ықпалын тигізеді.

А.М. Прихожан [10] былай деп жазады: «Мекемелерде өсіп жатқан балалардан біз жеке тұлғалық құрылымдардың артта қалуын немесе дамымай қалғандығын ғана емес, балаға балалар үйіндегі өмірге бейімделуге мүмкіндік беретін қағидаттық жағынан кейбір басқа тетіктердің қарқынды қалыптасуын да бақылаймыз». Осылайша, отбасынан тыс тәрбиеленетін балалардың психикалық даму ерекшеліктерін зерделеу кезінде белгілі бір ерекшелік айқындалады. Оны А.М. Прихожан психикалық дамудағы артта қалу ретінде емес, «заманауи норма емес, ақыл-ой жағынан артта қалушылық емес, қандай да бір психикалық паталогияның формасы емес», баланың отбасынан тыс дамуының ерекшелігімен байланысты жетімдер мекемелеріндегі депривациялық жағдайларға байланысты, психикалық дамуының мүлдем ерекше үлгісі ретінде түсіндіреді. Ол отбасындағы балалардан гөрі нашарлау немесе баяулау дегенді айтуға болмайды, ол бар болғаны басқаша ғана.

Соңғы жиырма жылдың ішінде Нидерландыда құзыреттілік моделі әзірленіп, сынақтан өткізілді. Әлеуметтік құзыреттілік моделі жетім балалар мен ата-аналарының қамқорлығынсыз қалған балаларды оңалтумен диагностика бойынша жұмыс тәжірибесінде қолданылады.

Құзыреттілік туралы адам көмегімен күнделікті өмірде оның алдында тұрған міндеттерді барабар сипатта орындай алатын дағдылардың жеткілікті көлемін игерген кезін айтуға болады. Жасқа байланысты міндеттер – дамудың әрбір кезеңінде балалардың алдында жас ерекшеліктеріне байланысты тұратын міндеттер. Баланың алдында тұрған міндеттер нақтырақ аталған сайын әлеуметтік қызметкерге, психологқа, тәрбиешіге балалар ие болған, оларда әлі де жоқ және оларды қалыптастыруға тиісті дағдылар мен икемділіктерді бөліп алу соншалық оңайырақ болады.

Төменде келтірілген жасқа байланысты міндеттер мына авторлардың: Achenfach (1990), Wafaps, Sroufe (1983), Masfen, Braswell (1991), Selman (1980) және De Geks (1995) жарияланымдары негізінде тұжырымдалған [22].

4–12 жасар балаларға арналған жасқа байланысты міндеттер:

1. Басқалармен санаса білу – басқалардың мүдделерін есепке ала отырып іс-әрекеттерді жоспарлау және пайымдаулардың қалыптасуы:
 - 1) сұрақ беру, құрдасымен кездесу туралы келісу, көмек өтіну, басқаға бөгет жасамау (4-6 жас);
 - 2) өз іс-әрекеттерін басқалардың мүдделерін есепке ала отырып жоспарлау, кеңесе білу (6–8 жас);
 - 3) өз пікірінің болуы, басқалардың пікірлерін есепке ала отырып пайымдаулар қалыптастыру, қарым-қатынастар жасау (8–10 жас);
 - 4) басқалармен есептесу, басқаларға барабар жауап беру (10–12 жас);

жас).

2. Тәуелсіздік — тәрбиешілерге қатысты тәуелсіздіктің өсуі:

- 1) өзіне қызықты іс табу, дербестіліктің дамуы (4–6 жас);
- 2) өзіндік пікірінің болуы, басқалардың мүдделерін есепке алу, басқалармен есептесу (6–8 жас);
- 3) өз істерін өздігінше атқара алу, қиындықтар туған жағдайда ересектерден көмек беруді өтіну (8–10 жас);
- 4) өзінің бос уақытын қалауынша өткізу, өзінің бос уақытын жоспарлау (10–12);

3. Оқу — бастауыш мектепте қоғамда қызмет етуге қажетті икемділіктер мен бейімдер үшін:

- 1) сабақта басқа балалармен бірігіп жұмыс істеу және белсенділік таныту (4–6 жас);
- 2) бастауыш мектепте оқудың икемділіктері мен дағдыларына ие болу, білім алу (6–8 жас);
- 3) ынтамен оқу, білімді меңгеруге күшін, төзімін жұмсау, өздігінен оқи білу (10–12 жас).

4. Достық — кұрдастарымен достық қарым-қатынастар орнату мен оны дамыту:

- 1) өзіне қарсы жыныс пен өз жынысы балаларының арасынан достар табу (4–6 жас);
- 2) достық қарым-қатынастар жасау, достаса, басқаның пікірімен есептесе, басқамен бөлісе, басқаға жанашырлық көрсете білу (6–8 жас);
- 3) қақтығыстарды өздігінен шешу, тұрақты «үздік» досының болуы (8–10 жас);
- 4) достықты сақтау, балалармен және қыздармен достаса білу (10–12 жас).

5. Үйдегі міндеттер — үй шаруашылығын жүргізу үшін өзіне жауапкершіліктің бір бөлігін алу:

- 1) өз заттары мен ойыншықтарын жинастыру (4–6 жас);
- 2) үй шаруашылығына көмектесу, басқаларға қамқорлық жасау (6–8 жас);
- 3) үйдегі тұрақты міндеттерді, еңбек тапсырмаларын бөлу (8–12 жас).

6. Қарапайым инфрақұрылымдарды пайдалану — қоғамдық көлік, ақша жүйесі, қатынас-байланыс құралдары, бос уақытты өткізуге арналған құрал сияқты инфрақұрылымның негізгі құралдарын өздігінен пайдалана білу:

- 1) телевизорды, магнитофонды, ойнатқышты қосу мен ажырату (4–6 жас);
- 2) ақшаны, қоғамдық көлікті, телефонды пайдалану, ақшаның құнын білу (6–8 жас);
- 3) инфрақұрылымды пайдалануға қажетті дағдыларды меңгеру (10–12 жас).

7. Қауіпсіздік және денсаулық — өз қауіпсіздігі мен денсаулығы үшін қауіпсіздікті қамтамасыз ететін таңдау жасай білу:

- 1) көшеде абай болу, өзін қауіптілікке ұшыратпау, ересектермен қарым-қатынастарда абай болу (4–8 жас);
- 2) таңдау жасай білу (8–10 жас);

3) қауіптілік тұрғысынан алып қарағанда өз іс-әрекеттері мен өз мінез-құлқының мүмкін болатын салдарын көре білу (10–12 жас).

Жасөспірімдерге арналған жасқа байланысты міндеттер (13–21 жас):

1. Тәуелділіктен азат болу, өз еркіндігіне ие болу — ата-аналарына аз тәуелді болып және өзгеріп отыратын өзара қарым-қатынастар кезінде отбасындағы және құрдастарының арасындағы өз орнын анықтай білу:

1) жанжалсыз қарым-қатынастар құру, ата-аналарымен келісімге келу икемділігі (13–15 жас);

2) құрдастарымен және ата-аналарымен өз қарым-қатынастарын анықтау, проблемаларды жанжалдарсыз шеше білу (16–18 жас).

2. Денсаулық және сыртқы бейне — жасөспірім өзіне жақсы денсаулық жағдайы, сыртқы түр, жақсы тамақтану мен шамадан артық тәуекелге кез болмау жөнінде қамқорлық жасауы тиіс:

1) өз салмағын, дене жағдайы мен дамуын өздігінен қадағалау (13–15 жас);

2) салауатты өмір салтын ұстану, зиянды әдеттерден дер кезінде тыйылу (16–18 жас).

3. Бос уақыт — міндеттерден азат кездегі уақытты толыққанды өткізу, қызықты іс-шаралар ұйымдастыру:

1) бос уақыт үшін рақаттану әкелетін қажетті, пайдалы істерді таңдай білу (13–15 жас);

2) бос уақытты толыққанды өткізу (16–18 жас).

Әлеуметтік құзіреттілік жасқа байланысты міндеттер мен қажетті дағдылардың арасындағы тепе-теңдік жағдайы ретінде қарастырылады. Біз егер жеке адам күнделікті өмірде өзінің алдында тұрған міндеттерді іске асыру үшін жеткілікті дағдыларға ие болған кезде құзіреттіліктің бар екендігі туралы айтамыз. Егер жасқа байланысты міндеттер өте күрделі немесе өте көп болып кетсе немесе адам дағдылар мен икемділіктердің жеткіліксіз санын меңгерсе тепе-теңдіктің бұзылуы мүмкін — ол кезде адамның қызметі құзіретті болмайды.

Міндеттер — бұл адам қоғаммен күнделікті қатынасында соқтығысатын нәрселер.

Дағдылар — бұл нақты міндеттерді орындау үшін қажетті мінезқұлық формалары. Дағдылар адамға белгілі бір міндеттерді орындауға мүмкіндік береді. Адам когнитивтік, әлеуметтік және іс-тәжірибелік дағдыларды меңгереді.

Жасқа байланысты міндеттер мен қажетті дағдылардың арасындағы тепе-теңдікке онды әсер ететін факторлар: икемділік және қорғаныстық қасиеттер.

Икемділік — бұл адамның оған тәуекел мен сәтсіздіктерге қарамастан ойдағыдай бейімделе білуге көмектесетін жеке қасиеттері.

Қорғаныстық қасиеттер — бұл жеке адамның айналасындағы оны тәуекелдер мен сәтсіздіктерден қорғайтын жайттар: жақын туыстарының қолдауы, жақсы қарым-қатынастар.

Тепе-теңдікке жағымсыз ықпал ете және бұза алатын факторлар: патология мен титықтау жағдаяттары.

Патология — аталған мәдениетте қабылданбаған, қорқынышпен, қайғы-қасіретпен, мұңмен немесе қиналумен қатар жүретін мінезқұлық үлгісі.

Титықтау жағдаяттары — адамның жол тауып шығуы қиын және оның қызметіне жағымсыз әсер ететін: сүйікті адамынан айырылу, ата-аналарының ажырасуы мен қайта некелесуі, созылмалы аурулар, табиғи зілзалалар мен апаттар жағдаяттары.

Балалар үйлерінің тәрбиешілеріне мектеп жасына дейінгі балаларды тәрбиелеу жөнінде кеңестер

Сабақтарға дидактикалық ойындар жүйесін енгізу қажет.

Балалардың назарын аудару мен ұстау үшін сабақтарды бірігіп жоспарлау мен оның қорытындыларын шығаруды пайдаланыңыздар.

Сабақ процесінде балалар тәрбиеші әңгімелеуге немесе көрсетуге уәде еткен нәрсені білуі, ненің жоспарланғаны мен нақты өтіп жатқанның арасындағы байланысты: «Естерінде ме, мен сендерге уәде еткенмін ...» деген сөздермен атап өткен дұрыс.

Сабақтарда таза сөзбен түсіндірулер барынша аз болып, көрнекті материал, іс-тәжірибелік әрекеттер барынша көп болуы тиіс.

Ойын кезіндегі баланың жағдайы мен іс-әрекеттерін сезіну мақсатында кейде оған әріптес құқығында қатыса отырып, оған: «Сен не ойнап отырсың?», «Саған көңілсіз емес пе?», «Сен мына машинамен не істегің келеді?» деген сұрақтар қойыңыздар. Осыған ұқсас сұрақтар баланың күтпеген іс-әрекеттерінің үздіксіз ағынын тоқтатады.

Баланы өткен, бүгінгі және болашақ әрекеттердің арасындағы байланысты анықтауға үйретіңіздер, оның іс-әрекеттерінің мақсаты мен оған қол жеткізудің құралдарын: «Сен нені жасағың (салғың, орындағың) келеді? Бұл үшін саған не керек? Бастапқыда нені, одан кейін нені істеу қажет?» сұрақтарының көмегімен бөліп көрсетіңіздер. Мектеп жасына дейінгі бала осы сияқты сұрақтарды өзіне қойып, оларға өзі жауап бере бастайды. Басында бұл сыртқы сөзбен білдіріледі. Егер балалар көбінде отбасындағы балалар істейтіндей үнсіз емес, әңгімелесе, өз әрекеттеріне естірте түсініктемелер беру арқылы ойнайтын болса, онда олардың өз іс-әрекеттерін сезінуінде маңызды алға жылжу болып өтеді.

Баланың өзіндік жағдайлары мен күйзелістерін бөліп көрсетуге және сезінуіне жәрдемдесіңіздер, оны өз көңіл-күйін, сезімін, күйзелістерін: «Сені ойынға қатыстырмай қою сені жәбірледі ме, сенің қатты көңілің қалды ма, солай ма?», «Саған сабақтарда өзінді мақтау ұнай ма?», «Сен өз табыстарыңмен мақтана аласың ба?», «Сен Серік машинаны тартып алғанда қатты ашуландың ба?» және т.б. сұрақтардың көмегімен таңдай білуге үйретіңіздер.

Осындай әдіспен балаға басқа балалардың көңіл аударуына жол ашуға болады, бұл әсіресе жанжалдық жағдаяттарда маңызды.

Баланы саналы таңдау жасау жағдаятына қойыңыздар, оны дербес шешімдер қабылдауына түрткі болыңыздар. «Нені ойнағың келеді? Кім болып ойнағың келеді? Ойында саған кім болып ойнау қызықтырақ: сатушы немесе сатып алушы болып па, әлде жүргізуші немесе милиционер болып па және т.б.» үлгісіндегі сұрақтар баланы болашақ іс-әрекеттерінің әр түрлі нұсқаларын ойластыруға және өзінің жеке қалауын сезінуіне мәжбүрлейді.

Балалармен ойынды бірлесіп жоспарлауды ұйымдастырыңыздар. Бұл үшін бірнеше баламен (5–6 адам) бірге олардың болашақ ойынының жоспарын алдын ала жасаңыздар: рөлдерді бөліңіздер, іс-әрекеттердің ретін, әрбір кейіпкердің міндеттерін, оның сипатын, қызметтің ақтық және аралық буындарын анықтаңыздар. Мұнымен бірге балалармен кеңесіңіздер және олардың барлық ұсыныстарын ықыласпен қабылдаңыздар. Алдағы болатын ойын жоспарын және әрбір кейіпкердің іс-қимылдарының ретін анықтап алып, балалармен бірге белгіленген сюжетті ойнай бастаңыздар.

Балалардың белгіленген жоспардан алшақталуын бақылаңыздар, бірақ рөлдің шегіндегі барлық бастамалық іс-қимылдарды мадақтаңыздар.

Кейде іс-әрекеттердің белгіленген тәртібін өз ойын кейіпкеріңіздің атынан еске салыңыз және рөлдік міндеттерді сақтауға шақырыңыздар. Ойыннан кейін әрбір қатысушымен әңгімелесіңіздер, нені ойнағандарын, бәрінен де көбірек ұнаған нәрселері туралы

сұраңыздар. Ойын үшін балаларға неғұрлым таныс сюжеттерді: аурухананы, отбасын, дүкенді, концертті және т.б. таңдап алған дұрыс. Сондай-ақ балаларға белгілі ертегілерді де ойнауға болады.

Кешке балалармен өткен күн туралы әңгімелесулерді ұйымдастыру пайдалы. Балалардың жағдайына, олардың көңілкүйіне тұрақты түрде ерекше назар аударған жөн. Оларда қандай да бір көңілді, күлкілі нәрсенің болғанын, бүгін неге қуанғанын, не үшін жылағанын сұрауға болады. Егер балалар не жауап берерлерін білмесе (алғашқы кезде мұндай үнсіздік өте жиі байқалды), онда балаларға көмектесу қажет — қандай да бір күлкілі көріністі немесе балалардың дау-дамайын еске салу, оның неден шыққанын, балалардың бір-бірін кешірген, кешірмегенін сұрау орынды. Мұндай әңгімелесулер тәрбиешіден балаларға күні бойы көңіл бөлуді және барлық мәнді оқиғаларды есте сақтауды талап ететіні түсінікті.

Балалар үйіндегі балалар өмірін мүмкіндігінше оқиғалармен, жаңа әсерлермен байыту керек: өздері қатынасатын концерттер ұйымдастыру, әр түрлі ертегілерді сахналау, экскурсияларға апару, жаңа ойындар ұйымдастыру және т.б. Бірақ та балалар кенеттен бір жаққа алып кететін, қандай да бір нәрсені көрсететін өтіп жатқан оқиғалардың енжар қатысушылары емес, оқиғаларды өз бастарынан белсенді түрде өткізушілер, оларды күтушілер және оларға дайындаушылар болуы тиіс. Мұндай көңіл-күй үшін күн сайын кешке қарай өткізу өте пайдалы болатын ертеңгі күн туралы әңгімелесулер қажет.

ЖАСЫ КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫМЕН ЖҰМЫС БОЙЫНША КЕҢЕСТЕР

Толыққанды зияткерлік даму, бейнелі ойлау, креативтілік, шығармашылық құрамдас бөлік үшін тәрбиеленушілердің нақты сезімдік тәжірибесін байыту және кеңейту қажет: «мекендеу кеңістігін» арттырыңыздар, балалармен серуендерді, мүмкін болатын экскурсияларды жиірек жасаңыздар, балалар ойнайтын және іспен айналысатын үй-жайларды, жағдайды аустырыңыздар.

Бала өмірінде белсенді түрде істес болатын заттардың түрлері мен санын көбейту қажет — тұрмыстық заттардан (құмыра, сауыт, аяқ-киімге арналған мүйізше және т.б. бастап бала психикасының әр түрлі жақтарын дамытуға арналған арнаулы материалдар, ойыншықтарға дейін).

Бала үшін құммен, сумен, пластилинмен, уақ тастармен, ағаштармен әр түрлі жұмыстар атқарудың зор маңызы бар — нақ осы жұмыстар процесінде (құю, төгу, жапсыру кезіндегі заттар формасының өзгеруі, әр түрлі көлемдерді, жазықтықтарды, салмақтарды өзара сан дүркін салыстыру және т.б.) балада шама, форма, заттардың құрылысы туралы аса маңызды көрнекті-бейнелі түсініктердің негізі қаланады.

Қиялды дамытуға бағытталған бейнелеу қызметі мен сөз шығармашылығы бойынша сабақтардың ерекше курсы әзірлеген дұрыс. Сурет салу, жапсыру, әр түрлі бұйымдар жасау бойынша сабақтар жекелеген кескіндеу дағдыларын қалыптастыруға және үлгіні жай ғана көшіріп алуға емес, сондай-ақ заттарды жоспарлы түрде зерттеу, қиялдай білу, ойлану икемділіктерін дамытуға құрылуы тиіс.

Басталған суретті салып бітіру, нүктелердің орналасуларына қарай суретшінің не ойлағанын табу, бір суретті кезектесе отырып топтың барлық мүшелерінің салуы (біреуі бастайды, басқасы жалғастырады, және т.с.) сияқты тапсырмалар қызғылықты.

Ауызша зиятты дамыту үшін тәрбиеленушілерге қандай да бір тарихты әңгімелеп беруді ұсыныңыздар, мысалы: «Бүгін таңертең не болды?» немесе «Асханада не болды?».

Ересек адамның балаларға деген көзқарасы барынша тілектестік болуы тиіс: баланың әрбір, тіпті болмашы жетістігін де атап өткен жақсы.

Баланы ойыншықтармен, үстел үсті ойындарын ойнауға, құрылымшылықпен жұмыс істеуге үйретіңіздер. Көбінесе дидактикалық сипатқа ие болатын дамытушы ойындардан бөлек ережелері бар рөлдік ойынға және баланың еркін ойынына көңіл бөлу және оған барлық жағынан жағдай жасау қажет.

Баланың ересектермен қарым-қатынасы процесін оңтайландыру үшін ересектің балаға қатысты позициясын нақтылап алу қажет.

Интернаттық үлгідегі балалар мекемелерінің тәрбиешілері мен педагогтары баланың олардың көңіл-күйіне, назар аударуына, мінез-құлықты басқаруға арналған беделіне тәуелділігіне қатысты күшті жиі пайдаланады. Мұнымен бірге, алайда, мұндай эмоциялық тәуелділіктің жағымсыз салдарлары есепке алынбайды.

Тәрбиеші мұндай тәуелділіктің ықпалын әлсіретуге, баланың ересек адамнан еркіндігін дамытуға ұмтылуы тиіс.

Ересектермен және құрдастарымен қарым-қатынасты дамыту үшін жаттығулар, әралуан нақты жағдаяттардағы, оның ішінде қиын, жанжалдық жағдаяттардағы мінез-құлық дағдыларын машықтандыру пайдалы. Бұл күнделікті қарым-қатынаста, сондай-ақ арнайы ұйымдастырылған топтық сабақтардың барысында жүзеге асырылуы мүмкін. Өмірден нақты орын алған дау-дамайларды, төбелестерді талқылау пайдалы. Бірақ ол кінәлілерді айыптау, жазалау мақсатында емес, балалардың не болғанын түсінуі, басқаның көзқарасы жағына шығуға әрекеттенуі үшін істеледі. Бұл үшін жәбірлеушіге жәбірленушінің позициясынан жағдаятты сипаттауды ұсынуға болады, және керісінше. Баланы әр түрлі жағдаяттарда өзін дұрыс ұстауға ғана емес, сондай-ақ көкейкесті өмірлік жағдаяттың шектерінен шығуға (мұның өзі шын мәнінде бұл жағдаятты меңгеру мүмкіндігін береді) үйрету пайдалы.

Бұл үшін балалармен әр түрлі ойындар өткізуге болады, ойындарда олар өздерінің құрдасы не істеуі керек екендігін (бала өзін әдетте құрдасымен ұқсастырады), оның қандай да бір қылығы үшін (мысалы, жолдасына көмектесуге уәде етіп, оны орындамаса) немен аяқталуы мүмкін екендігін өз ойында бейнелеуі тиіс.

Осыған ұқсас сюжеттерді театрлық этюдтер үлгісінде ойнауға да болады. Барлық ойындар мен сабақтарда бала өз қылықтарының өзі және айналасындағылар үшін салдарларын, болашағын барынша эмоциялы, жан-жақты ұғынуын үйретуге ерекше көңіл бөлу қажет.

Мінез-құлық еркіндігін дамыту, өз қызметінің нәтижелеріне бақылау мен жоспарлау операциялары мақсатында бұл операциялардың барлығы оның мәнді құрамдас бөліктері ретінде әрекет ететін оқу қызметінің жағдаятын, сондай-ақ арнаулы түзетімдік сабақтарды да пайдалануға болады.

Тәрбиеленушілермен қарым-қатынасты алдына балалардың анасын немесе әкесін тікелей алмаструы мақсатын қоя отырып, отбасылық үлгі бойынша қалыптастыру қажет емес. Бұл күткен нәтижелер әкелмейді, көбінесе тек эмоциялық жағынан шаршатады, педагогтардың мәнін жояды (эмоциялық донорлық түсінігі бекер пайда болған жоқ). Сондықтан интернаттық үлгідегі балалар мекемелеріндегі тәрбиешілер мен тәрбиеленушілердің байланысы отбасылық байланыстарға еліктемеуі тиіс, керісінше, мұндай мекеменің сапалық өзгешелігін есепке алатын қарым-қатынастың ерекше стилін құрудың нақты тәсілдері мен міндеттерін саналы түрде әзірлеу қажет деп есептейтін медиктермен және психологтармен келіскен жөн. Интернаттық үлгідегі балалар мекемелерінде жұмыс істейтін ересек адам өзінің балалармен эмоциялық байланыстарының қалай қалыптасатынына ерекше назар аударуы, қарым-қатынастық сырласушылықтың кемшіліктерін барлық мүмкін болатын есепке алуы тиіс.

ЖАСӨСПІМДЕРМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІ ҰЙЫМДАСТЫРУ БОЙЫНША КЕҢЕСТЕР

Педагогтарға жасөспірімдік кезеңдегі тәрбиеленушілердің өздеріне деген көзқарасын, өзіндік санасының даму процесін онтайландыру қажет. Бұл үшін рефлексия, өзін-өзі тану процесін барынша ынталандыру маңызды. Бұл үшін: «Мен өзім туралы не білемін?», «Мен нені сүйемін және жек көремін?», «Менің қолымнан не келеді?», «Мен мақтан ететін адам», және т.б. тақырыптарға жеке және топпен әңгімелер өткізу, шығарма жазғызу пайдалы. Шығармаларда «мектептік» сипаттың болмауы, оның үстіне сауаттылығы, әдеби стилі мен пайымдауларының дұрыстығы бағаланбауы тиіс. Шығармалар белгілі бір жағдайларда тәрбиеленушіге жеке кеңестер беруді, әңгімелесу өткізуге қызмет ете алады. Жасөспірімдердің жеке күнделіктер жүргізуге ұмтылысын мадақтаған, оларды бұған үйреткен жөн. Күнделік жасөспірімнің ішкі дүниесінің дамуына жағдай жасайды. Кейіннен нәтижелері талқыланатын, өзін өзі тексерудің ең қарапайым психологиялық тесттерін пайдалану пайдалы; жұмыстың бұл формасын маман-психолог неғұрлым тиімді жүзеге асыра алады. Өзіндік сананы ішкі дүниеге ену, өз сенімдерін түйсіну қабілеттіліктерін дамытуға бағытталған арнаулы тәсілдер мен ойындарды пайдаланған дұрыс.

Жасөспірімнің өзі туралы түсініктерінің дербестігін дамытуға, олардың айналадағылардың пайымдаулары мен бағаларынан салыстырмалы түрдегі тәуелсіздігіне ерекше назар аудару қажет.

Тәрбиеленушілер ересектер берген бағаларын меңгеруіне ұмтылыңыздар. Бұның жасөспірім жеке тұлғасының қалыптасуы үшін жағымсыз салдарлары болуы мүмкін. Жасөспірім өзі туралы ересек адам білдірген пікірге қорықпай дау айта алатын жағдайлар жасау да маңызды.

Жасөспірімнің өзіне деген дұрыс қарым-қатынасын қалыптастыру үшін онымен араласып жүрген ересек адам тәрбиеленушімен қарым-қатынаста екі тәсілді үнемі ұстануы тиіс: жасөспірімге әрқашан баланы бірегей, қайталанбас және сондықтан да тамаша жаратылыс ретінде сөзсіз қабылдауға негізделген жеке тұлға ретінде қарау; және оның жекелеген іс-қимылдарына, мінезінің сипатына, жетістіктеріне берілетін, жағымды немесе жағымсыз болатын нақты бағалаулардың көптігі: жасөспірім мұндай бағалардың айқындылығы мен шынайылығына қатты зәру болады.

Тәрбиеленушілермен кәсіптік бағалау және кәсіптік кеңестер беру жұмысы мен жүйесін құру қажет. Мұндай жұмыс ерте басталуы тиіс; бала мектептік балалар үйіне (интернатқа) келген алғашқы күндерден бастап оны кәсіптер әлемімен кітаптар, әңгімелер бойынша ғана емес, онымен бірге поштаға, институт зертханасына, шаштаразға, вокзалға және т.б. экскурсиялар жасап, одан кейін көргендерін адамдардың кәсіптік қызметінің мазмұны тұрғысынан талқылау арқылы да таныстыру қажет. Балалар үйінің (интернаттың) тәрбиеленушілерін кәсіпті таңдауға байланысты өзін өзі тануын белсендіру бойынша байыпты психологиялық жұмыс жүргізілуі тиіс. Бұл үшін кәсіптік кеңестер беру жұмысының барлық дәстүрлі әдістері, жасөспірімге өз қабілеттілігін, бейімділігін, ұнататын нәрсесін ашуға мүмкіндік беретін әдістемелер мен тесттер жарамды.

Бұл кезеңде педагогтар балалар үйінің тәрбиеленушілерін болашақ отбасылық өмірге дайындауға ерекше көңіл аударуы тиіс.

Тәжірибе интернаттық үлгідегі балалар мекемелерін бітірушілердің өз отбасын құру мен сақтауда елеулі қиындықтарды бастарынан өткізетінін көрсетеді, олар күйеуінің немесе әйелінің ата-аналық отбасына қиындықпен үйренеді, жұбайымен толыққанды өзара қатынастар құруға қабілетсіз болады. Оларда бір-біріне деген бастапқы ынтықтық тез сарқылады, жұбайлық қатынастар мазмұны дамымай қалады. Себептердің біреуі балалар үйі тәрбиеленушілерінде жыныстық рөл туралы қате қалыптасқан түсініктерде жатыр. Интернаттық үлгідегі балалар мекемелеріндегі тәрбие жұмысы жүйесін құру кезінде педагогтарға мынаны есте сақтау маңызды: тәрбие жұмысының дәстүрлі формаларының

маңыздылығына қарамастан интернатты тұрақты жұмыс істейтін пионер лагеріне айналдыруға болмайды. Ширақ, эмоцияларға толы тәрбиелік шаралар қалыпты, байсалды «үй» өмірінің жарқын көріністері ғана болуы тиіс.

БАЛАЛАР ҮЙЛЕРІНІҢ ПЕРСОНАЛЫН УӘЖДЕУ БАҒДАРЛАМАСЫ

Персоналды уәждеу қолайлы орта жасау бойынша негізге алынатын фактор болып табылады. 2004 жылы Ресейде балалар үйлерінің персоналымен жұмыс істеуге арналған бағдарлама жасалды. Кадрлардың тұрақтамау бағдарламасын шеше отырып, балалар үйлері персоналын уәждеу бағдарламасының үлгісі ретінде ұсынамыз.

«Балалар үйі жағдайларында педагогикалық кадрлардың дамуын басқару жүйесі ғимаратының ракурсында процессуалдық теорияларға (В.С. Лазарев, Т.П. Афанасьева, И.А. Елисеева, Т.И. Луденко, Ф.Херцберг, Д.МакКлелланд, М.О. Олехнович және басқалар) [30, 31] неғұрлым жоғары қызығушылық білдірілді. Бұл теориялар қызметкер мінез-құлқының белгілі кешеніне ықпал ету мүмкіндігі уәждеу тетіктерін ашатын, шартты түрде бөлініп көрсетілетін мазмұндық және процессуалдық теориялардан көрініс табады.

Қажеттіліктерді қанағаттандыру. Қажеттілік жеке тұлғаға оны белгілі бір мінез-құлыққа бағыттай отырып, әсер етеді. Бұл мінез-құлықтың мақсаты белсендірілген қажеттілікті қанағаттандыру болып табылады. Психологияда қажеттілік мақсатын уәж деп атайды (кейде уәждің заттанған қажеттілік екені айтылады). Басқаша сөздермен айтқанда, егер қажеттілік – тамақ болса, онда ниет – нан, ірімшік, гамбургер, ақ шараптағы таңсық балық және басқалар. Уәж іске асырылудың үш сатысынан өтеді:

- уәжде негізделген қажеттілік жете ұғынылады («Мен өзімді сыйлаушылықты қалаймын»);
- өзіндік жеке тұлғаның тілегіне жету мәселесі талданады («Мен мені бәрі сыйлайтындай болуға қабілеттім бе?»);
- жеке тұлғалық ерекшеліктер, құндылықтар, бейімділіктер, қабілеттіліктердің бәрі есепке алына отырып, ниет не жетістік ретінде қабылданады, не жоққа шығарылады.

Кәсіптік қызмет уәждерінің диагностикасы. Персоналмен жұмыс істей отырып, қызметкердің қандай да бір уәжі жеке тұлғалық қандай ерекшеліктер арқылы талданылатынын білу керек. Кейбір адамдар жұмысқа бас айналдырар табысқа жету, асықпайтын және тыныш жұмыста қуану үшін келеді. уәждеу процесс ретінде. Қызметкердің уәжіне диагностика жасауды жұмысқа қабылданған кезеңнен бастап мезгіл-мезгіл өткізіп тұрған жақсы. Өйткені бұл уәждердің артында тұратын қажеттіліктердің өзгеруі мүмкін. Мысалы, уәжге диагностика жасаған кезде жетістіктердің уәждемесі, даму мен өсу, өзін-өзі сыйлау, мойындау және т.б. уәждері де білдіріледі. Педагогикалық кадрлармен жұмыс құзіреттілік тәсілдің негізінде құрылады. Осыған байланысты маңызды сәт – тәрбиешінің педагогикалық процесстегі рөлі мен оның салдары ретінде балалар үйі тәрбиешісінің кәсіптік құзіреттіліктері үлгісін жасауды қайтадан ой елегінен өткізу болып табылады. Үлгіні жасау процесі: мақсаттарды анықтаудан және тәрбиеші қызметі тиімділігінің критерийлерінен бастап кәсіптік құзіреттіліктердің даму деңгейлерін сипаттауға дейінгі үш кезеңнен тұрады. Кәсіптік құзіреттіліктердің жасалған үлгісі соңғы нәтижеде педагогтың жаңа бейнесін анықтады, яғни тиімді кәсіптік мінез-құлықты ынталандару туралы мәселе бас көтерді. бір: экономикалық, ақпараттық, қатынас-байланыстық, ұйымдастырушылық және т.б. факторлардың ықпалымен қалыптасу процесін ашады. Қарастырылатын негізгі проблема – бұл қызметкерде мінез-құлықтың басқа емес нақ белгілі бір үлгілеріне әкелетін уәждеу кешенін қалыптастыру» .

Кез келген адамға өзінің кәсіптік қызметін жүзеге асыруда белгіленген нәтижелерге әкелетін толығынан айқындалған жеке үлгі тән. Кез келген қызметтің негізінде уәждеу жатыр. Мұнымен бірге адамда әдетте біртұтас уәждеу кешенінің қалыптасатынын атап өту

қажет. Басқаша айтқанда еңбек қызметі әрқашанда жартылай уәжделеді. Уәждеу қызметте абстрактілі емес, нақты, яғни қызмет мақсаттарымен байланыстырыла отырып беріледі, бұл қызметке жеке тұлғалық мағына береді. Басқару психологиясында адамның уәждеу

Біз педагогтардың тиімді кәсіптік мінез-құлқының көріністерін ынталандыру ретінде тәрбиешінің тиімді кәсіптік қызметінің критерийлерін анықтауға негізделген шаралардың кешенді жүйесін (моральдық және материалдық ынталандыру формалары; әкімшіліктің педагогпен өзара әрекеттестігінің тәсілдері) түсінеміз.

Балалар үйлері тәрбиешілерінің қызметіне қатысты психологиялық, педагогикалық әдебиетті нормативтік-реттеуші базаны талдаудың барысында критерийлердің тұтастай бір қатары бөлініп шықты. Мәліметтерді талдаудың нәтижелері бойынша балалар үйі тәрбиешісінің тиімді қызметінің негізгі критерийлері бөлініп көрсетілді. Толық емес тізімін келтіреміз:

– тәрбиеленушілер әлеуметтенуінің нақты оңтайлы деңгейі (яғни балалар үйлерінің тәрбиеленушілеріне арналған әлеуметтенудің жасқа байланысты стандарттарына сәйкес келуі);

– топ тәрбиеленушілерін олардың денсаулықтарына сәйкес пайдалы қызметпен (зияткерлік, дене, шығармашылық және т.б.) 100% қамту;

– қандас туыстығы бар тәрбиеленушілердің, тәрбиеленушілер мен олардың әлеуметтік тұрмысы ойдағыдай туысқандарының арасындағы туысқандық байланыстарды сақтау;

– тәрбиеленушілерде құқық бұзушылықтардың жоқтығы;

– балалар үйі түлектерінің: отбасы иесі, қызметкер, азамат, тұтынушы және т.б. әлеуметтік рөлдерді оңды деңгейде іске асыруы; – педагогтың өз қызметінің тәжірибесін жүйелеуі, қорытындылауы мен оны мекеме, қала, облыс және т.б. деңгейде көпшілік назарына ұсынуы;

– педагогтың өзі кәсіптік саулығын сақтау мен нығайту бойынша мақсатты бағытталған қызметін ұйымдастыруы;

– педагогтың өз әріптестері үшін әдістемелік оқыту формаларын ұйымдастыруы мен өткізуі.

Балалар үйіндегі ынталандыру жүйесі мынадай параметрлер бойынша анықталған:

– педагогтарды уәждеу саласын зерттеу рәсімдерінің кешенділігі (немесе «Қызметкерді уәждеу саласы қалай зерделенуде?» сұрағына жауап іздестіру);

– педагогикалық кадрларды уәждеу үшін жауапкершілік салаларын барлық әкімшілердің: директор мен директордың орынбасарлары арасында бөлісу (басқаша сөздермен айтқанда «Қызметкерді кім уәждейді?» сұрағына жауап іздестіру);

Әр жастағы балалардың қарым-қатынасын ұйымдастыру. Қазіргі уақытта көптеген балалар үйлерінде балаларды қатаң түрде жастары бойынша топтарға бөледі.

Балалардың денсаулығына қамқорлық жасау мақсатымен әрбір жас тобы үшін мамандар дайындаған белгілі бір қатаң режимді орындау талабын және педагогтар мен психологтар егжей-тегжейлі әзірлеген оқыту бағдарламасын орындау талабы балалардың жастық тобында неғұрлым толық және оңай жүзеге асыруға болады. Осылайша, балалар уақытының көп бөлігін өз құрдастарымен өткізеді. Сәті түссе олардың жасы үлкендермен және жасы кішілермен қарым-қатынас жасаудың мүмкіндігін пайдалану керек. Балалардың әр жастағы топтарының арасындағы қатынастарды мүмкіндігінше неғұрлым жиірек ұйымдастыру маңызды. Мұндай қатынастарды күн сайын әр түрлі формаларда жүзеге асыруға болады. Жасы үлкендердің жасы кішілерге көмектесуін мадақтаған жөн: 2-3 жасы үлкен бала бөбектерге киім киюге, қолдарын жууға, ойындар мен бос уақытын ұйымдастыруға көмектесе алады. Сабақтар кезінде ересек топтардың балалары тәрбиешімен бірге бөлмені сабақтарға дайындай және сабақтардан кейін оны жинастыруға көмектесе

алады. Тамақ ішу мен ұйықтауға жатқызу, серуенге жиналу кезінде жасы үлкендер тәрбиешілерге балалардың киімдерін шешуге және кигізуге көмектеседі.

Бұл шараларды жүзеге асыру үшін жасы үлкен балалардың жасы кішілердің топтарындағы кезекшілік жасауын ұйымдастырған жөн. Бастапқыда бұл кезекшіліктерге барлық үлкен балаларды кезекпен жіберу керек, одан кейін кезекшіліктерді әбден беріліп, ынтамен атқаратын балаларға тапсыру керек. Бөбектерге көмектесуге шақыратын балаларды әрдайым қолдап және мақтап отырған дұрыс. Тәрбиешілер басқа топтардағы балалармен қарым-қатынастар жасап, серуендерге, ойындарға, экскурсияларға бірігіп шығатын балаларды мақтап отырулары тиіс. Кешкі уақытта бірігіп көңіл көтеруді, ерікті ойындар мен балалардың қалауы бойынша тыныш істермен айналысуды ұйымдастыруға болады.

Басқа топтарға «қонаққа баруды» айына бір реттен кем емес ұйымдастыруға болады. Бұлардың тақырыптары балалардың бірбірлерінің алдында әр түрлі өнер көрсетулері, сөздері, драматургиялық ойындар ойнау, қуыршақ спектакльдерін, диафильмдер, суреттер, аппликациялар, мүсіндер көрмесін көрсету болуы мүмкін. Балалардың мұндай «қонаққа бару» сапарына арнайы дайындалуын ұйымдастыру қажет – алда тұрған ортақ істер мен көңіл көтеру ойындарын, бөлмелерді жинастыру, күтпеген сыйлар мен кәдесыйлар дайындауды жүзеге асыруды талқылау. Мерекелерге бірігіп дайындалу, бірігіп өткізуді ұйымдастыру да ұсынылады.

Мектеп жасындағы ересек және кішкентай балалардың арнаулы біріккен әңгімелесуін дайындаған және өткізген дұрыс, онда ересектер бөбектерге келесі сыныпта не күтіп тұрғаны, қызықты істер мен оқиғалар туралы әңгімелейді. Әр түрлі жастағы балалар қарым-қатынасының басқа да нұсқаларын ойластырып, жүзеге асыру қажеті мектепті бітірген, мектепке жаңа келген балалармен кездесу, мек-тепке сапар және т.б. ұйымдастыруға болады [22, 26, 36].

Топтағы өзара қатынастардың ерекшеліктері. Топтық заңдылықтарды білу балаларда дербестікті дамытуға мүмкіндік беру.

Дербестік бір жағынан, достастық ортаны қалыптастыру үшін негізгі фактор ретінде әрекет етеді, екінші жағынан үйлесімді жеке тұлға дамуының кепілі болып табылады.

Іс-жүзінде кез келген оқыту процесінің ең маңызды мақсаттарының бірі оған қатысушылардың өзіндік санасын дамыту болып табылады. Жеке тұлғаның өсуі тұрғысынан алып қарағанда топтық жұмыстың негізгі міндеті жеке тұлғалық өзіндік сананың барлық шағын құрылымдарының дамуы болып табылады. Атап айтқанда: когнитивтік – өзі, жеке тұлғаның бейнесі ретіндегі өз МЕНі туралы білімдер жүйесінің кеңеюі мен нақтылануы, дәлденуі; аффектілік - өзін-өзі бағалау, өзіне өзінің оңды қатынасының жасалуы, өз мүмкіндіктері мен әлеуеттерін барабар бағалау; мінез-құлықтық - өзара әрекеттестік пен араласудың нақты жағдаяттарында өзіндік МЕН-тұжырымдамасының бекітілуі, өзін өзі реттеудің тиімді дағдыларының қалыптасуы.

Адам: өзі туралы түсініктердің белгілі бір жиынтығын белгілеуге; бұл түсініктерді үнемі нығайтып, қолдап отыруға ұмтылады. Әрбір адамда ақпаратты «МЕН-бейнесіне» және өзіндік дүние бейнесіне неғұрлым сәйкестендіру мақсатымен өзімізді және айналамыздағы дүниені қалай көретінімізге толықтай сәйкес келмейтін ақпаратты қабылдамау, бұрмалау немесе теріске шығару үрдісі бар. Осының салдарынан жеке тұлға дүниені біржақты, біз өзімізді және қоршаған дүниені қалай көретінімізден ерекшеленетін немесе сәйкес келмейтін ақпаратты бұрмалай отырып, өз түсініктері арқылы қабылдай бастайды [25].

Қажеттіктерді қанағаттандырудың жеке көріністері әдетте орта жағдайларымен шектеледі. Әлеуметтік талаптардағы қайшылықтар, даралықты, тұтастық пен жеке шекараларын сақтауға ұмтылу, сондай-ақ эмоциялық жеке тұлғалық маңызды апперцепциялар психологиялық қорғаныс стратегиясын қалыптастырады. Психологиялық

тәжірибе көрсеткендей, қорғаныстардың өздері агрессияны иемдену және алаңдаушылықтың өзгеруіне байланысты туындайды.

Эрик Берн бастапқы тікелей айтылуынан алшақтап кететін, сүйіспеншілікті қажетсінуді білдірудің 4 формасы мен деңгейін бөліп көрсетеді: 1) сүйіспеншілікті қажетсіну; 2) назар аударуды қажетсіну; 3) мойындауды қажетсіну; 4) бақылауды қажетсіну [37]. Нәтижесінде негізгі қажеттіктерді қанағаттандыру үшін сценарийлер, бағдарламалар пайда болады. Оларды іске асыруда белгілі бір рөлдер туындайды. Мұндай рөлдер мен бағдарламаларды түсіну адамның өзінен жасырынған топқа қатысушылардың стильдік және жеке тұлғалық ерекшеліктеріне, топ басшылығының стилі мен қатынас-байланыс формаларына байланысты айналасындағылар үшін бұрмаланған түйсінуден қорғалған. Бірақ та егер олардың негізіне назар аударсақ, онда мінез-құлық себептері неғұрлым айқын көрінетін болады. Мысалы, бала өзіне назар аударылуын қалайтындықтан, көбінесе қыңырлық танытып, әлде бір нәрсеге қарсы наразылық білдіреді деген пікір бар. Бұл шындыққа ішінара сәйкес келеді. Алайда, егер бұл процесстің мәніне назар аударсақ, онда бәрінен бұрын оның негізінде адамның сүйсіпеншілік пен қамқорлықты басқаша тәсілдермен қабылдай немесе иелене алмауы жатады. Және де тұтастай алғанда тәжірибе көрсеткендей, сүйсіпеншілік пен қамқорлықты сындарлы білдіру кезінде балаға жағдаятқа бөлінген 5-10 минут жеткілікті болады. Күніне осыған ұқсас 5-7 жағдаят болуы мүмкін. Нәтижесінде адам әділетті қатынастарға, табысты қатынас-байланыстарға үйренеді.

Тұтастай алғанда топтағы қатынастар мен рөлдердің қалыптасуына әсер ететін бірнеше факторды бөліп көрсетуге болады. Бұл жерде зерттеу үшін олардың жағдаяттық ықпалын немесе тұрақтылығын түсіну маңызды болып табылады.

1. Танымдық қызмет стилі, басшылық стилі мен сипаттамалық ерекшеліктер рөлдік ұнатуларды салыстырмалы түрде тұрақты анықтайды.
2. Топты біріктірген мақсаттар, құралдар, міндеттер, қызметтер жағдаятты ықпал етеді. Сондай-ақ топтық процеске қатысушыларда осыған ұқсас жағдаяттардың алдыңғы тәжірибеге көзқарасы да әсер етеді.
3. Иемдену стратегиялары немесе психологиялық қорғаныс үлгілері ерекше позицияны иеленеді. Жеке ерекшеліктер мен әлеуметтік орта негізінде пайда болатын психологиялық қорғаныстар ақпаратты, стильдік көріністерді және қатынас формаларын қайта өңдеу тәсілдерін алмастырады.

Бөлініп көрсетілген факторларды түсіне отырып, балалар үйінің қызметкерлері топтық процесстерге және рөлдерді бөлуге ықпал ету тәсілдерін анықтап алады. Топтық серпінділік түсінігіне негізгі 5 элемент енеді:

1. Топтың мақсаттары.
 2. Топ нормалары.
 3. Топтың топтасқандығы.
 4. Топ құрылымы және көшбасшылық проблемалары.
 5. Топ дамуының фазалары немесе кезеңдері.
- Левин, Липпит және Уайт шағын топтардағы басшылық стильдері жөнінде классикалық зерттеулер жүргізді. Олар әміршілік, демократиялық ымырашыл және салғырт стильдерді бөліп көрсетті және оларды міндеттерді шешу кезіндегі топтар жұмысының өнімділігімен, сонымен бірге қатысушылардың топтарда болғандығы тәжірибиесіне қанағаттанушылығымен байланыстырды.

Тұтастай алғанда топ адамдардың эмоцияларға толы жеке тұлғалық байланыстардағы қажеттіліктеріне неғұрлым ойдағыдай жауап берсе, ол соншалықты топтаса түседі. Топ топтасқан сайын оның мүшелерінің көзқарастары мен іс-әрекеттеріне топтық бақылау солғұрлым қатаң болады, онда топтық нормалар қатаң сақталады, жеке тұлғалардың топтық құндылықтық тәртіптерді қабылдау дәрежесі солғұрлым жоғарырақ болады. Топтасқан топта сергек қатынастар мен өзара қолдау ахуалы қалыптасады, оның мүшелерінде топтық сәйкестік сезімі қалыптасады. Топтасқандық қатысушылардың ортақ міндеттерге бейімділік

көзқарасы мен эмоциялық берілгендікті туындатады, топқа ең күрделі жағдайлардың өзінде де тұрақтылықты қамтамасыз етеді және ортақ стандарттар әзірлеуге жағдай жасайды, олар жеке мақсаттардың әр бағыттылығына қарамастан топты орнықты етеді.

Топтық серпінділік заңдарын бөліп көрсете отырып, мынаны атап көрсетуге болады. Оның жеке мүшесінің мінез-құлқына қарағанда, тұтастай алғанда топтың мінез-құлқына сырттан ықпал ету оңайырақ. Адам өзі оған көбірек тәуелді болатын топтың емес, өзін тендестіретін топтың мүшесі болуға бейім. Адам тіпті егер олардың мінез-құлқы әділетсіз, қысым көрсетуі достықты көздемейтін болып көрінсе де өзін оларға қатыстымын деп сезінетіндердің арасында қалады.

Зерттеулерді қорытындылау топтық ынтымақтастыққа жағдай жасайтын мынадай факторларды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді: 1. Топқа қатысушылар мүдделерінің, көзқарастарының, құндылықтары мен бағдарларының сәйкестігі. 2. Топтар құрамы гомотектігінің жеткілікті деңгейі. 3. Психологиялық қауіпсіздік, ізгі ниеттілік, қабылдау ахуалы. 4. Барлық қатысушылар үшін мәні бар мақсатқа қол жеткізуге бағытталған белсенді, эмоцияларға толы бірлескен қызмет. 5. Оңтайлы әрекет етуші қатысушының үлгісі ретіндегі жүргізушінің тартымдылығы. 6. Топтасқандықты күшейту үшін арнаулы техникалық тәсілдер мен жаттығуларды пайдаланатын жүргізушінің білікті жұмысы. 7. Қандай да бір мәселеде бәсекелес ретінде қарастырылуы мүмкін басқа топтың болуы. 8. Топта өзін топқа қарсы қоюға қабілетті, көпшілік қатысушылардан айырықша ерекшеленетін адамның болуы (тренингтер ғана емес, күнделікті өмір тәжірибесінің өзі адамдардың қандай да бір нәрсе үшін күресте емес, әйтеуір біреуге қарсы күресте ерекше тез топтасатынын көрсетеді.

Топтасқан топтардың әлеуметтік-психологиялық сипаттамалары:

1. Топқа қатысушылар бір-бірімен көбірек араласады. 2. Топқа қатысушылар бір біріне ықпал етуде ашық. 3. Қатысушылардың топты тастап кетуі сирек. 4. Топқа қатысушылардың арасындағы бір-бірімен жауласуы аз және оны тез ұмытады. 5. Топқа қатысушылардың өзін-өзі бағалауы жоғары.

Топтасқан топ нормаларын ұстана отырып, оның мүшелері онда кең танымал болады, бұл олардың өзін-өзі бағалауының артуына жағдай жасайды. Топтасқан топтың мүшелері алдағы уақытта топтағы, сондай-ақ топтан тыс жеке тұлғалық қатынастарда кәдеге асуы мүмкін қарым-қатынас дағдыларын қолдануға бейімделеді. Топтың басқа мүшелерінің ықпалында бола отырып, нормаларды ұстануға мәжбүр болатын олар назар қоя тындайды, пікірлерін неғұрлым ашық білдіреді, өздерін неғұрлым терең зерттейді және өздері үшін мәнді серіктестерінің тарапынан болатын достық ниетті ала отырып, өздерін бұрынғыша ұстауды жалғастыра береді. Топтасқандықтың нығаюы жауласушылық пен қақтығыстардың ашық білдірілуіне жол береді. Қатысушылар үшін топта болу тәжірибесі тартымдырақ болған сайын олар сабақтарға соғұрлым тұрақты қатысатын болады, және олардың топта қалу және онда болудан көп пайда алу ықтималдылығы соғұрлым жоғары болады. Топ топтасқандығының төмендеу себептері мыналар болуы мүмкін:

1. Топта шағын топтардың пайда болуы (бұның әсіресе құрамы 15 адамнан асатын топтарда орын алу ықтималдығы ерекше; кейде шағын топтардың арасында пайда болатын жарысушылық топтық серпінділікті жылдамтады). 2. Топқа келгенге дейінгі топтың жекелеген мүшелерінің арасындағы таныстық (достық, ұнату) – бұл топтың басқа қатысушыларынан қандай да бір жеке ақпаратты жасыруға, ірін бірі қорғауға ұмтылуға және талас-тартысқа араласпауға, бұл жұптың топтан жатсынуына әкеледі. 3. Топты артық шиеленіске, қақтығыстарға әкелуі мүмкін жүргізуші тарапынан болатын қызықтыратын және біріктіретін ортақ мақсаттың және жүргізуші ұйымдастырған бірлескен қызметтің жоқтығы.

Топтық серпінділіктің келесі элементі топ дамуының кезеңдері

болып табылады. Кезектілігі мен аралықтары дәл орындалуы міндетті емес, бірақ топ әлеуметтік-психологиялық тетіктерге сәйкес бұл кезеңдердің бәрінен өтеді.

Топ құрылымының қалыптасуы топ қатысушыларында әр түрлі топтық рөлдердің пайда болуымен байланысты. Тұтастай алғанда рөлдердің жиынтығы әрқашан да бірдей болып, топ дамуының ерте кезеңдерінде қалыптасады. Оларды анықтай білу топта тиімді қатынастарды жолға қоюға және қатысушылардың қабілеттіліктерін барынша көкейкестілендіруге мүмкіндік береді.

ТОПТЫҚ ПРОЦЕССТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘДІСТЕРІ

Сенім деңгейі кез келген оқыту ортасында шешуші фактор болып табылады. Өзара көмек қатынастарының дамуы дәрежесіне қарай қарым-қатынас неғұрлым жақын бола түседі, адамдарда басқалармен аралас-құралас болу кезінде өзімен өзі қалудың көп мүмкіндіктері пайда болады. Топтағы жол берілетін өзін өзі ашудың дәрежесі топта қол жеткізілген өзара сенім деңгейіне байланысты болады. Қорқыныш қорғаныс әрекеттерін туындатады және мейлі ол отбасы болсын, мейлі ол кез келген ірі қауымдастық болсын дамуын тұйыққа тірейді. Мүшелері топ мүшелігі мәселелері жөнінде, оған қабылдану турасында алаңдаулы болған кезде, топта қорғаныс әрекеттері басым болады. Егер топта қалыптасқан жағдайын өзара қолдау қатысушылардың мінез-құлқық себептерін түсіну қабілеті жоқ болса, онда құндылықтық нұсқамалар мен бір-біріне деген сезімдер азаяды. Топ дамуының онда психологиялық қауіпсіздік ахуалы жасалатын ерте кезеңдерінде топ мүшелері үшін өзіндік «МЕН» бейнесін қорғауға ұмтылу, қақтығыстардан және сезімдерін ашық білдіруден, басқалардан қолдау іздеуден, сондай-ақ басқаларға кеңес беру мен олар үшін шешімдер қабылдаудан қашқақтау тән болады. Джибб топта өзара қолдау мен сенім ахуалын жасаудың екі тәсілін бөліп көрсетеді: 1) бағалаушылық пайымдауларды таза сипаттамалық пайымдаулармен ауыстыру және 2) өзара бақылаудан проблемаларды бірігіп шешуге қарай қайта бағдарлану.

Топтан оқшаулануды сезіну орны нақты өмірде басқаларға сенбейтін және айналасындағылармен өз күйзелістерін бөлісу перспективасынан мазасыздануды басынан өткізетін мүшелеріне тән. Өзара сенім нығайған, бір-бірінің алдында ашылу неғұрлым толық болған сайын, қатысушылар өздерінің арасында болатын ұқсастықты жақсырақ сезіне бастайды, бұрынырақ олар тек айырмашылықты ғана байқап келген еді. Қатынастардың өзара сенім сияқты параметрлері жұмыс істеу үшін толып жатқан арнаулы тәсілдер бар. Көпшілікті дамытуға күтпеген жерден сезімдер мен әсерлерді алмасу жағдай жасайды, алайда бұл үшін көбінде басқаларға сенімсіздік пен басқалардың белсенділігін қабылдамауды өзгерту анағұрлым пайдалырақ болып шығады. Осы мақсатпен орындалатын әдеттегі жаттығулардың бірі – «шеңберге бұзып өт» деп аталады. Топ мүшелері бір-бірімен қол ұстасып, тұйық шеңбер құрады. Оқшаулану сезімін басынан өткізіп жүрген қатысушыға шеңбердің ішіне бұзып өту ұсынылады. Басқаларына бірден беріле салмау керек – бұзып өтетін қатысушы топтың толық құқықты мүшесіне айналу үшін өзі белгілі бір күш-жігер жұмсау қажет екендігін түсінуі тиіс. Мұндай тәжірибе әдетте шетте қалып қою туралы әңгімелерден гөрі анағұрлым мәндірек болады. Дәл осылайша қатысушыға тәуелділік пен әлсіздік сезімдерінен арылуға көмектесу мақсатымен шеңберді бұзып шығуды ұсынуға да болады.

Қақтығыстарды зерделеу. Топтағы қақтығыстар көбінде қатысушылар өз сезімдері мен мазасыздануларын бөлістен кезде пайда болады. Қақтығыстардың кейбір түрлері көшбасшылықпен немесе басымдық көрсетумен байланысты. Топтық процесстің белгілі бір кезеңінде бірінші қатарға жарыс және айқын бақталастық шығады. Осыған ұқсас қақтығыстарды ауызша зерттеу кезінде жетекші топ мүшелерін пікірлерін адал білдіріп, бір-

бірін зейін қоя тыңдауға ынталандыра отырып, оларды талқылауға шақыра алады. Қақтығыстарды тұлғалық өзара әрекеттестік деңгейінде де зерделеуге болады. Топ мүшелері арасындағы бақталастық пен жауласушылық шексіз созыла берсе де, дене күшін қолдану әрекеттерінен қашқақтайды. Әрине, мұндай жағдайларда жетекші алдын ала сақтық шараларын қабылдауы тиіс, мысалы, үй-жайдан барлық қауіпті заттарды алып кету және жұдырықпен соққылар жасауға тыйым салу сияқты кейбір шектеулер енгізуі тиіс.

Қарсылықты зерттеу. Кейде топтардың мүшелері өздерінің мүмкіндіктерін шектейтін, әдеттегі мінез-құлық формаларын қорғауға қарсылық көрсетеді немесе табандылық танытады. Мұндай жағдайларда топ жетекшісі жанама әдістердің көмегімен бұл қарсылықты зерделей және табандылық танытушыларға тәуекелге барып, бірлескен топтық жұмысты жалғастыруды жұмсақ түрде ұсына алады. Осы тектес әдістердің бірі мынадай.

Топ мүшесіне өзі басқалармен бөлісу қиын, жеке басында ғана қатысты қандай да бір нәрсе туралы ойлануға өтініш жасалады. Осыдан кейін оған дегенмен де бұл құпияны топ мүшелерінің қайсысымен бөлісетіні және одан кейін әріптесінің іс-әрекеті қандай болуы мүмкін екендігін болжамдау ұсынылады. Осылайша адам іс жүзінде, құпияның өзі емес, өз құпиясына қатысты іс-әрекет туралы болжамын хабарлайды. Мұндай эксперимент топтың басқа да мүшелерімен кері байланысты орнатуға жағдай жасайды, сонымен бірге табандылық танытқан қатысушының неғұрлым ашықтыққа қарай жасаған бірінші қадамына айналады.

Жанашырлық және қолдау. Топтардағы жұмыстың кейбір тәсілдері әсіресе топтық процесстің аффективтік саласы үлкен маңызға ие бола бастайтын қорытынды кезеңдерінде жанашырлық пен қолдау ахуалын жасауға бағытталған. Қатысушылар арасындағы қатынастарда эмоциялық деңгейі өсе түседі және осыған сәйкес өзаралық, жақындық, жеке бейімділіктер проблемалары неғұрлым көкейкесті бола түседі. Көрініп тұрғандай жан ауруын немесе ішкі қақтығысты басынан өткізіп тұрған әріптесін сөздермен қолдау немесе достық пейілмен иығынан қағу қажеттігі қолдау көрсетудің нақты қажеттігінен гөрі көп дәрежеде көмектесушінің өзіндегі алаңдаушылықты бейнелей алады. Алайда жетекші мен қатысушының мақсатты қарама-қарсы тұруы соңына жеткен кезде, топ тарапынан жасалатын қолдау әбден орынды болуы мүмкін. Кейбіреулерге қолдау жөнінде өтіну және қабылдау өте қиын болады. Көп адамдар қошаметтеулерден қызарып кететін, ал басқалардың тарапынан қамқорлық жасалуын бекерге шығаратын тәрбие алған. Топ жетекшісі тарапынан болатын бағыт-бағдар берудің ешбірінсіз өз мүшелерінің бірін жанашырлық білдірумен қарқ етіп тастайтын жағдай да болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Ананьева Г. Где тонко, там и рвется // Социальная защита. -2000. - №5;
2. Андреева А. Дом, где возвращают радость//Социальная защита.2000.-№5;
3. Анохина Н. Чтобы мир не казался чужим // Социальная защита.1999.-№6;
4. Адлер А. Беспризорные дети // Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия. - М.: Просвещение, 1991.
5. Фрейд А. Разлука с матерью. – М.: Просвещение, 1991.
6. Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. - Прага, 1984.
7. Ежов И.В. Особенности личности ребенка, воспитывающегося вне семьи. – Тула: ТОИРО, 1997.
8. Евдокимов Ю.А. Коррекционно-развивающие функции работы по социальной адаптации воспитанников детских домов. – СПб., 1999. – С. 1-40.
9. Психическое развитие воспитанников детского дома / Под ред.

- И. В. Дубровиной - М.: Педагогика, 1990.
10. Прихожан А.М. Анализ содержания образа Я в старшем подростковом возрасте у учащихся массовой школы и школы-интерната. - М.: Прогресс, 1982.
 11. Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психологическая помощь в воспитании детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. - М.: Просвещение, 1991.
 12. Войтенко Т.П. Дети-сироты как объект социально-психологической работы. – Благовещенск, 2000.
 13. Кон И.С. Социологическая психология - Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 1999.
 14. Шипицина Л.М. Психическое развитие детей-сирот. СПб.: Питер, 1996.
 15. Петровский А.В. Отчуждение как феномен детско-родительских отношений // Вопросы психологии. -2001. -№ 1.
 16. Блонский П.П. Избранные педагогические и психологические сочинения. –М., 1979.
 17. Макаренко А.С. Собрание сочинений в 5 томах. - М.: Знание, 1971.
 18. Сухомлинский В.А. Избранные произведения. – М.: Педагогика, 1983.
 19. Дементьева И.Ф. Социально психологические особенности детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей. – М.: Наука, 1991.
 20. Топчий М.В. Современные социально-педагогические проблемы воспитания детей в сиротских учреждениях. – СПб., 2003.
 21. Харчев А.Г. Воспитание и жизнедеятельность личность. – М.: Наука, 1975.
 22. www.detskiedomiki.ru
 23. Пуртова О.Н. Педагогические условия личностного самоопределения беспризорных подростков в специализированном учреждении: Дис. ...канд. пед. наук. – Йошкар-Ола, 2007.
 24. Юферева Т.И. Особенности формирования психологического пола у подростков, воспитывающихся в семье и в интернате. - М.: Знание, 1982 [54].
 25. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание.- М.: Прогресс, 1986.
 26. www.bala.kz/
 27. Серикова Х.С. Воспитательная среда организации образования для детей, оставшихся без попечения родителей.
 28. Серикова Х.С. Самопознание - ключ к успеху // Жасstar, 2007. № 1 (11).
 29. Мануйлов А.С., Козлов В.В. «Социально-психологическая диагностика» Ярославль 2005.
 30. Грановская Р.М. Психологическая защита. М, 2007.
 31. Олехнович М., Макарова Т. Мотивационный аудит как технология повышения эффективности управления персоналом // Управление персоналом. – 2006, - № 2.
 32. www.consult.ru
 33. Васильев Н.Н. Тренинг профессиональных коммуникаций в психологической практике. – СПб.: Речь, 2005.
 34. Романенко Н.А. Некоторые теории личности. Схемы и алгоритмы. А. 2004.
 35. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: Содержательные, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы М., 2007.
 36. Яньшин В.Д. Психосемантика цвета. – СПб., 2008.
 37. Лисина М.И. Пути влияния семьи и детского учреждения на становление личности дошкольника. - М.: Педагогика, 1979.

38. Берн Э. Игры, в которые играют люди. М.,1997.
39. Мельник С.Н. Теоретические и методические основы социально-психологического тренинга Владивосток 2004.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы заңы. 08.08.2002 ж. № 345-ІІ.
- 2 Мухина В.С. Психологическая помощь детям воспитывающимся в учреждениях интернатного типа. - М.: Академия, 1992.- 421с.
- 3 Ауренова М.Д. Қарым-қатынас: жетім балалардың әлеуметтену мәселесі: Оқу әдістемелік құрал. - С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті, 2007. - 121 б.
- 4 Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. Л. Сластенина. - М.: Академия, 2005. – 200 с.
- 5 Биекенов К.У., Нурбекова Ж.А. Отбасымен әлеуметтік жұмыс: оқу құралы. – Алматы: Қазақ Университеті, 2001. - 133 б.
- 6 Жаназарова З.Ж. Социальная работа с семьей: Учеб. Пособие. - Алматы: Қазақ Университеті, 2003. – 172 с
- 7 Халитова І.Р. Әлеуметтік педагогика. Оқу құралы. - Алматы: ҚазМемҚызПи, 2006.- 294 б.
- 8 Серімбетова Э. Т. Балалар үйінде тәрбиеленушілердің құндылықтарға бағдарлануын оқу-тәрбие процесінде дамыту ерекшеліктері: психол. ғыл. канд. ... дисс. - 2008. - 24 б.
- 9 Мухина В.С. Возрастная психология: Феноменология, развития детство, отрочество. Учебник для студентов вузов. – 6-ое изд стереотип. - М.: Академия, 2000.- 456 с
- 10 Алимбекова Г., Жунусов Б. Дети – сироты: состояние, проблемы, перспективы // Мысль.- 2004.- №3.- С. 15-18.
- 11 Асмолов А.Г. Психология личности. - М.: МГУ, 1990. - 367 с.
- 12 Каджуни Н. Государственные дети.- Ростов н/Д, 1990.- С.25-26
- 13 Прихожан А.М., Толстых Н.Н. Психология сиротства.- СПб.: Питер, 2005.- Изд.2.- 400 с.
- 14 Алимбекова Г., Жунусов Б. Дети – сироты: состояние, проблемы, перспективы // Мысль.- 2004.- №3.- С. 15-18.
- 15 Лангмейер И., Матейчек З. Психическая депривация в детском возрасте. – Прага,1984. – С.10-12.
- 16 Харчев А.Г. Воспитание и жизнедеятельность личность. – М.: Наука, 1975.
- 17 Технология социальной работы Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2002. — 240 с.
- 18 Садвакасова З.М. Социально-педагогические технологии в организациях образования – Учебно-методическое пособие. – Алматы, 2014. –334с.